

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ

Վ. ՊՈՏՏՈ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ
ԱՌԱՋԻՆ ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ — 1974

with new book
R. M. W. New manuscript
G. V. G. G.

Long. which

В. Потто.

ПЕРВЫЕ
ДОБРОВОЛЬЦЫ КАРАБАГА

ВЪ ЭПОХУ

ВОДВОРЕНІЯ РУССКАГО ВЛАДЫЧЕСТВА

(Меликъ-Вани и Аюкъ-юзбаши Атабековы).

ТИФЛИСЪ.

Скоропечатня М. Мартirosянца, Михайл. просп., д. № 81
1902.

Վ. ՊՈՏՏՈ

ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՌԱՋԻՆ

ԿԱՄԱՎՈՐՆԵՐԸ

Կոմիտասում ուսուսական տիրապետութեան
Հաստատման դարաշրջանում
(Մելիք Վանի և Հակոբ Յուզբաշի Աթաբեկովները)

ԵՐԵՎԱՆԻ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՀՐԱՏԱՐԱԿ ԶՈՒԹՅՈՒՆ

ԵՐԵՎԱՆ - 1974

Կովկասի ժողովուրդների նոր պատմության վերաբերյալ մեծ քանակությամբ գրականություն է հրատարակվել: Դրանց մեջ իրենց արժանի տեղն ունեն գինվորական պատմաբան Վ. Պոտտոյի աշխատությունները:

1881-1891 թվականներին հրատարակված "Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, биографиях" հինգ հատորանոց սովորածավայ նրա հայտնի աշխատությունը միշտ էլ գտնվել է կովկասագետների ուշադրության կենտրոնում և հարուստ նյութ մատակարարել կովկասի նոր պատմությանը զբաղվողներին:

Վ. Պոտտոյի լավագույն գործերից մեկը, անտարակույս, "Первые добровольцы Карабаха" աշխատությունն է, որը հրատարակվել է 1902 թվականին Քիֆիսում:

Ծավալով ոչ մեծ, բայց բովանդակությամբ հարուստ, այս աշխատության մեջ հեղինակը ուսուցարսական պատերազմների բնակարարի վրա վեր է հանել ընդհանրապես հայերի և մասնավորապես Ղարաբաղի հայ կամավորների դերը՝ կովկասը պարսկական բռնակալության ծանր լծից ազատագրելու և Ռուսաստանին միացնելու գործում:

Աշխատության մեջ ընթերցողը հետաքրքրական տեղեկություններ կարող է գտնել Ղարաբաղի մեյիթությունների պատմական անցյալի, նրանց ներքին և արտաքին փոխհարաբերությունների, 19-րդ դարի սկզբի ուսուցարսական պատերազմների, պարսկական զորքերի ասպատակությունների, տեղական ժողովուրդների ծանր վիճակի և բազմաթիվ այլ հարցերի վերաբերյալ:

Բայց այդ բոլորը լրացուցիչ և օժանդակ նյութեր են: Գլխավորը Ղարաբաղի հայ կամավորներ և զինվորականներ (Հարյուրապետներ) անօրինակ նիսրագործություններն են, որոնք ամենայն մանրամասնությամբ և ջերմ սիրով ներկայացվել են սույն աշխատության մեջ:

Հեղինակին հաջողվել է փաստական հարուստ նյութերի հիման վրա վերհանել հայ հերոսներ Հարյուրապետներ և զինվորականներ (Հարյուրապետներ) անօրինակ նիսրագործությունների հայրենասիրական և ազատագրական գործունեությունը, նրանց

"Mesrop" University 3

Թարգմանիչ՝ Ս.Հ. ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Թարգմ. խմբագիր՝ Ռ.Մ. ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Պատասխանատու խմբագիր պրոֆ. Վ.Ա. ՊԱՐՍԱՄՅԱՆ

Первые добровольцы Карабаха

(На армянском языке)

Издательство Ереванского университета

Ереван - 1974

№ 6334

04 № 10801 11 2018

այստեղ պարսկական Աեֆեմիայան թագավորների ժամանակներից ի վեր: Որպես Պարսկաստանի վասայներ, նրանք իրենց ժառանգական իրավունքների մեջ հաստատվում էին պարսկական շահերի կողմից, և նրանց հարկ էին վճարում, սակայն դրա փոխարեն պահպանում էին իրենց երկրամասերի ներքին կառավարման լիակատար անկախությունը, ունեին իրենց դատարանն ու պատժելու իրավասությունը, իրենց ամրակուռ ամրոցները և նույնիսկ իրենց սեփական զորախմբերը, որոնք պաշտպանում էին երկրամասը լեզգիների ու թուրքերի հարձակումներից:

Սակայն որքան էլ այս մեյլիքությունները զորեղ լինեին, նրանք ժամանակի ընթացքում սկսեցին անկում ապրել, հատկապես այն բանից հետո, երբ երկրամասում սկսեցին գերակշռող դիրք գրավել մեկ պարսիկները, մեկ թուրքերը, որոնք փրճարկում էին իրար հետ Անդրկովկասի վրա տիրապետելու ձգտումը: Եվ բոլոր այդ ժողովուրդները միանման իրենց հետևից թողնում էին միայն ամայացված դաշտեր ու այրված, հրկիզված գյուղեր: Տարեցտարի, ողջ հարյուրամյակներ է ձգվել այս տանջալից ու անմար պայքարը, և քրիստոնյա փոքր ժողովուրդը՝ շրջապատված մահամեղաական աշխարհով, իրեն պաշել է հերոսաբար: Այս քրիստոնյա ժողովուրդի համար միակ լուսավոր ճառագայթը ծագեց 18-րդ դարի կեսին, երբ Պարսկաստանում հաստատվում է հաղթական Նադիր-Շահի թագավորությունը, որը գնահատելով Ղարաբաղի մեյլիքների ծառայություններն ու քաջությունները, իր իշխանություն հզորությունը քանում էր գորավիդ լինել նրանց, բայց դրա փոխարեն Նադիր-Շահի մահը, որը ինչպես հայտնի է գոհվեց 1747 թվին, վերջնական հարված հասցրեց մեյլիքների ինքնավարությունը:

Նադիր-Շահից հետո Պարսկաստանում գահին տիրանալու համար ծայր են առնում մի շարք ներքին կռիվներ, օգտվելով դրանից, բուն Անդրկովկասում նույնպես ծագում են խժոժություններ, որտեղ շատ փառամոլներ ճանապարհ են հարթում դեպի խանական շնորհներն ու դառնում են իրենց կողմից Պարսկաստանից անջատած ծայրամասերի տիրակալներ: Այդպես է եղել Շաքիրում ու Շիրվանում, և ճիշտ նույն ճակատագիրն է փրճակվում 1748 թվին Ղարաբաղին, երբ Ջեանշիր ցեղի ափսոսանքից մեկը՝ ոմն Փանահ ոսթի է հանում իր քոչվոր թաթարներին և իրեն հռչակում է

Ղարաբաղի խան:

Տեղի՝ երկրամասի բնիկներին՝ հայերի միանականություն դեպքում, իհարկե, այդ երբեք չէր կարող պատահել, բայց երկրի նոր գծրախուսությունների պատճառը հանդիսացավ հենց նրանց ներքին երկպառակությունները:

Պատմությունը հայտնում է, թե Արցախի երկու մեյլիքներ՝ Ջրաբերդի ու Գյուլիստանի տիրակալներ՝ Աղամն ու Հովսեփի իրենց դեմ են ուղղում Վարանդայի հզոր մեյլիք Շահ-Նազարի թրջնամանքը, վերջինս հակառակորդներին հաղթահարելու համար սերտ դաշն է կապում Փանահ-խանի հետ, նրան իրավունք տալիս իր տիրույթում կառուցելու Շուշի ահեղ բերդը:

Բարձր, մինչև ամպերն էր հասնում, - ասում է պատմիչը, - գառիթափ ժայռերի մեջ կառուցված Շուշու գրանիտե այս ամրոցը և լեռների արանքում մնում էր մի նեղ անցք, որը բաց ճակատամարտում ուժով վերցնելը անիմաստ կլիներ: Ով տիրեր այս բերդին՝ նա կիշխեր երկրամասին, և Արցախի մեյլիքները հանգամանքների ստիպմամբ հարկադրված էին Փանահին ընդունելու Ղարաբաղի տիրակալ ու խան:

Սկզբում մեյլիքները դեռ պահպանում էին իրենց ներքին անկախությունը, բայց ակնհայտ էր, որ նրա ժառանգորդի՝ Իբրահիմ-խանի տիրապետության օրոք այդ ինքնուրույնությունը պիտի փլուզվեր, որովհետև Իբրահիմը պատկանում էր արևելյան այն տիպի բռնակալներին, որոնք իրենց շուրջը ոչ մի ինքնուրույնություն չէին հանդուրժում, առավել ևս քրիստոնյա մեյլիքներին, որոնց չհավատալու համար նա բավականին հիմք ուներ: Նրանց մեջ վերջնական խզումը եղավ 1783 թվին, երբ ռուսական թագուհին իր հովանավորության տակ առավ Վրաստանը: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի մեյլիքները իրենց մեջ զաղանի հաստատած պայմանագրով հպատակություն երդում ավելցին Ռուսաստանին:

Իբրահիմը լուր էր, քանի դեռ նրան սպանում էր ռուսական սպիանների մոտիկությունը, բայց թիֆլիս եկած զորքերը հազիվ էին վերադարձել գիծը, երբ նա շտապեց իսկույն իր ծանր ձեռքը դրնել մեյլիքների վրա: Նրանցից ոմանք սպանվեցին ծածուկ վարձկանների ձեռքով, մյուսները բանտարկվեցին, երրորդները փախան Վրաստան, կամ հարևան խանությունները, և նրանց ունեցվածքը բռնադրավելց խանի գանձարանի օգտին: Վերջինների թվում էր

Ջրաբերդի մեյիք Մեծյուժմբ, մեյիք Ադամի որդին, որք իրեն Հպատակ Հայերի մի մասով անցավ Գլանջալի Ջավադ խանի տիրույթր: Այսպես, մեկր մյուսի հեախից ընկան Հայաստանի վերջին ժառանգական կայսածքները:

Փախած ու ոչնչացված մեյիքների փոխարեն Իբրահիմը նշանակում էր նորերին, բայց հարգված ավագներից, կամ բեկերից, որոնց, ի տարբերութուն ժառանգական մեյիքների, ժողովուրդը արդեն կոչում էր խանական մեյիքներ: Ջրաբերդում մեյիք Մեծյուժմի փոխարեն նշանակել էր նույն շրջանի բնակիչներից հարգված մեկին՝ Ռուստամ Այավերդովին (Այավերդյան):

Այս ժամանակ Ջրաբերդի մեյիքութւյան կուսակազմ գլուղում ապրում էր յուզբաշի Հարություն Աթաբեկովի (Աթաբեկյան) ընտանիքը, որի ավագ որդին, հետագայում պատմութւյան մեջ մրտավ Վանի-յուզբաշի, կամ մեյիք-Վանի անուճով, միաժամանակ Ռուստամին մոտ կանգնած մարդ էր համարվում:

Որոնել, թե ովքեր են եղել Աթաբեկովների նախնիները, կլինեն ավելորդ ցանք, որովհետեւ այնպիսի երկրում, ինչպիսին Ղարաբաղն էր, որտեղ երբեք չէին եղել եկեղեցական չափաբերական մատյաններ, ոչ էլ տոհմագրութւյուն, ուր ամեն ինչ հիմնվում էր միայն ծեր մարդկանց կողմից հաղորդված ավանդութւյունների և կամ մի քանի տարեգիրների վկայութւյունների վրա, հնարավոր չէ, հետեւաբար, ճշտել տոհմի պատմութւյունը:

Ինչ վերաբերվում է Աթաբեկովների ընտանիքին, ապա դատելով 1807 թվականին էջմիածնի վանքի կողմից կաթողիկոս Եփրեմի ստորագրութւյամբ տրված վկայականին՝ Աթաբեկովների ընտանիքը պատկանել է Հայաստանի հնագույն տոհմերից մեկին, այդ հանգամանքի մասին, ի միջի այլոց, վկայում է նաև յուզբաշի կոչումը, որը այդ ընտանիքում անցնում էր ժառանգաբար: Ավելի ուշ եղած հիշատակութւյուններում յուզբաշի կոչումը սովորաբար մեզանում հավասարեցվում է գլուղապետի, կամ ավագի հետ: Հին Ղարաբաղում այդ կոչումը նշանակում էր հարյուրապետ, իսկ պարսկական Սեֆեւյան թագավորների դարաշրջանում՝ նույնիսկ նադիր-Շահի օրոք ու նրանից հետո էլ յուզբաշի կոչումը կրում էին նաև բարձր դասի մարդիկ, այսպես օրինակ, գանգեղուրցի Օրբեյյան տոհմից մեկը կոչվում էր Շարան-յուզբաշի, հետո, Ղարաբաղի հայտնի հերոս Ավան-յուզբաշին, որը ութ

տարի թուրքերից պաշտպանեց Հայրենի լեռները, հետագայում կոչվեց Մեյիք-Ավան-խան և թուրքերի դեմ մղված կռիվներում, որպես մարտական սխրագործութւյուններով փառաբանված անձ, թագուհի Աննա Իվանովնայի կողմից 1734 թվին նրան շնորհվեց ռուսական գեներալի աստիճան: Երբ Նադիր-Շահը թուրքերի տիրապետութւյունից ազատագրեց Հայաստանն ու Վրաստանը, Շիրվանի նահանգապետ նշանակեց խանի կոչումով ոմն Ահմեդ-յուզբաշու: 1796 թվականին Պավել կայսեր հովանավորութւյունը հայցելու անցած մեյիք Ջուժուղի շքախմբի մեջ կար շատ ազդեցիկ մի անձ, մեյիք Մաթեոսի ժառանգներից՝ ոմն Պետրոս բեկ, որը հայտնի էր նաև Պետրոս-յուզբաշի կոչումով: Վերջապես, արդեն մեր օրերում, պարսկական վերջին կովի ժամանակ, երբ Աբբաս-Միրզան շրջապատել էր Շուշին, Քարխանյան երկու եղբայրները՝ Սաֆար յուզբաշին՝ ու Ռուստամ-յուզբաշին, հինգ հարյուր հայերով գրավելով Գաշ-Ալթի² կիրճը Շուշինկա գետի վրա, պաշտպանեցին Գրադացները տանող անցուղին, որտեղ պաշարված Շուշու կայսգործի համար այլուր էին աղում*:

Այսպիսով, նախկինում Ղարաբաղում յուզբաշի կոչման գոյութւյան հարցը մեզ բերում է այն համոզման, որ այդ կոչումը շնորհվում էր հասարակական հայտնի դիրք գրավող անձանց և այն ծառայում էր որպես ազնիվ ծագում ունենալու ցուցանակ: Անկասկած էր, որ Աթաբեկովների տոհմում առաջին պատմական դեմքը, որը 17-րդ դարում կրել է յուզբաշի կոչումը, եղել է ոմն Աթաբեկ երկրորդ, որն իրենից հետո թողել է երկու զավակներ՝ Վանի և Գուլի: Հետագայում Վանու ժառանգները փոխադրվել են Ռուսաստան, ուր ապրում են մինչև օրս Գուլիի ժառանգները մնացին Ղարաբաղում՝ և նրա թոռը, Հարություն յուզբաշին, որի մասին ասված է վերևում, Յիցիանովի ժամանակակից էր ու Վանի և Հակոբ յուզբաշիների հայրը:

18-րդ դարի վերջին Ղարաբաղի վրայով անցած քաղաքական փոթորիկները քայքայեցին Աթաբեկովների ընտանիքի երբեմնի նշանակալից ունեցվածքը, բայց և այնպես այդ խառնակ ժամանակներում, երբ Աղա-Մուհամեդ-շահի արշավանքներին ավելա-

* Բոլոր այս տեղեկութւյունները փոխանված են պաշտոնաթող գնդապետ Յա. Բ. Լազարեին (Լազարյան) պատկանող «Հայ ժողովրդի դարավոր ծառայութւյունները» բավական հետաքրքիր ձեռագրից:

ցան ժողովրդական աղետները՝ սովոր և ժանտախար, որոնք նույնպես ունեցան իրենց բազմաթիվ զոհերը, այդ բնտանիքը ունեւոր էր համարվում, տիրում էր հողերի, ունեւր ջրաղացներ, և նույնիսկ սեփական ունչպարներ: Նրանք առաջվա նման ապրում էին կուսապատում, որը այն ժամանակ գրեթե դատարկվել էր, որովհետև բնակիչները հազարներով փախել էին տարբեր կողմեր և Ղարաբաղի բնակչությունը, ինչպես ծերունիներն են ասում, պակասել էր համարյա քառասուն հազար ծխով: Ողջ երկիրը իրենից մի հսկա ավերակ էր ներկայացնում, իսկ Պարսկական սահմանին հարող հարթավայրերում ոչ ոք չէր համարձակվում բնակվել, այնտեղ ամենուրեք երեւում էին միայն դատարկված գյուղեր, թթենու այգիների բնդարձակ մնացորդներ, և ամայի ու անմշակ թողնված դաշտեր:

Ի դեպ, Ղարաբաղի վիճակի մեջ արդեն փոփոխություն էր հասունանում և այն անխուսափելի էր, անդիմադրելի այն ժամանակից, երբ 19-րդ դարի արշալուսին Վրաստանը, վերջ դնելով իր ինքնուրույն գոյությանը, ձուլվեց ռուսական մեծ կայսրությանը: Դրանից հետո Ղարաբաղի հարեան Գլանջայի տիրության անկումը հերթական խնդիր դարձրեց նրան մոտիկ Ղարաբաղի խանի վիճակի հարցը: Յիգիանովը, շրնկնելով ասիական տիրակալների խորամանկ ու փողաքուշ խոսքերի ազդեցության տակ, կտրականապես պահանջեց իրենց ապագա մտադրությունների մասին տալ դրական պատասխան: «Ինչ չեմ գարմանում այն բանի վրա, գորում է նա Ղարաբաղի խանին դեռ Գանձակի մատուցյներից, որ ես ռուսական անհաղթ զորքերով մեկ ամսից ավելի այստեղ եմ, և վեց օր էլ անցել է ամբողջ գրոհով վերցնելուց, իսկ դուք հարեանությամբ դտնվելով այսքան մոտիկ, մինչև օրս ինձ մոտ ոչ ոքի չեք ուղարկել ողջունի խոսքով: Ջավադ-խանի գոռոգությունը սրբբվեց արյունով և ես նրան չեմ խղճում, քանի որ գոռոգներին Աստված հակառակվում է:»

Հուսով եմ, որ Դուք չեք ուղենա նմանվել նրան և կհիշեք, որ թույլերը ուժեղներին ենթարկվում են, և ոչ թե երազում են նրանց հետ չափվել: Քանի որ «Գլանջայի ոչ մեծ տիրութիւնը, շարունակում է Յիգիանովը, մտել է ռուսական անձարածիր տարածության մեջ, և նրա բնակիչները դարձել են Ռուսիայի սիրելի գավակները, ես որպես կապից ծովից Սև ծովը բնկած երկրամա-

սի գլխավոր պետ, պաշտքս եմ համարում պահանջել, որ Դուք վերադարձնեք ինչպես հանգուցյալ Ջավադ-խանի, այնպես էլ այստեղի թաթարներին ու հայերին պատկանած երամակներն ու տավարը, որոնք ըստ գորքովս մոտենալու ժամանակ անվտանգության նպատակով քշվել են Ձեր տիրութիւնները»: Պանը, ինքն իրեն արդեն վաղուց էր համարում այն ամենի օրինական տերը, ինչ որ իրեն էր հասել պատերազմի իրավունքով: Այսպիսի պատահական ու անսպասելի ձեռով, ուղարկեց մի պատասխան, որը՝ Յիգիանովի արտահայտությամբ՝ իր մեջ ոչինչ չէր պարունակում, բացի նրա խարդախ պարսկական հոգու սովորական խուսափանքներից:

Այն ժամանակ Յիգիանովը հրամայեց մայրը Լիսանեի չին ճրնչում գործադրել և այդ ճանապարհով հատուցել Ելիզավետպոլի բնակիչներին նրանց կորստի դիմաց:

Սակայն դարաբաղիները զգոն վիճակում էին և ժամանակին նկատելով ռուսական ոչ մեծ զորախմբի մոտեցումը, հոտն ու երամակները քշել էին լեռները:

Այն ժամանակ ձեռներեց Լիսանեի չր դիմեց հատուցման այլ միջոցի: Ելիզավետպոլի մարզի բնակչությունը ավելացնելու համար Յիգիանովը ամեն միջոցներով իր կողմն էր գրավում Ղարաբաղի հայ հողագործներին, դրանով միաժամանակ թուլացնելով Իբրահիմ-խանի տիրապետության արտադրողական ուժերը: Լիսանեի չը գրավեց 250 հայ բնտանիք, որոնց Յիգիանովը հրամայեց բռնակեցնել Ելիզավետպոլի ամրացված գոտում:

Այս բնտանիքների թվում էր նաև Հարություն Աթաբեկովի բնտանիքը, որը կազմված էր՝ իրենից, կնոջից և ամուսնացած երկու գավակներից՝ Վանի-յուզբաշուց ու Հակոբից: Այդ ժամանակ Ելիզավետպոլում հրամանատար էր կովկասյան կոնվոյների պատմության մեջ հայտնի գնդապետ Պավել Միխայլովիչ Կարյազինը: Նա գաղթականների տեղավորման գործում ցուցաբերեց գործունյա մասնակցություն, սակայն նրանց բարեկեցությունը ամուր օտքերի վրա դնել հնարավոր չէր, քանի որ գաղթականների և հոտը, և երամակներն ու ողջ ունեցվածքը մնացել էր Իբրահիմ-խանի ձեռքում ու մտել նրա գանձարանը: Ի դեպ, Անդրկովկասում լեպպերն այնքան արագ էին զարգանում, որ մի ժամանակակից ճշմարիտ արտահայտությամբ՝ դժվար էր նրանց հետևել: Երկու տարվա բնթագրում հնագանդեցվեցին աջարները, բնկավ Գլանջան, բուն Վրաստա-

Նու՛մ ծագած խոսվութիւնը, որը հրահրում էին փախստական վրաց արքայագունները, խաղաղեցվեց, հնացանդեցվեց Օսեթիան, Երեւան- յան արշավանքը ավարտվեց հարուստ և բարեբեր Շորագլայի մարզի ձեռք բերումով: Այժմ հերթի էր դրված Ղարաբաղը: Մի կողմում էր ուսական զորքերի սպառնալիքը, մյուսում՝ պարսիկներին, որոնք դեռ Աղա-Մուհամեդ-չահի ժամանակից դեպի Իբրահիմ ունեին անհաշտատելու ինքնուրույն, Իբրահիմ տառացիորեն գտնվում էր սայի ու կոնսի արանքում: Նա հասկանում էր, որ իր ինքնուրույնութիւնը վերջին ժամը հասել է, որ ինքը պետք է ընտրի գերագույն տիրակալ՝ կամ ենթարկվի ուս կայսրին, կամ պարսիկ շահին: Ընտրութիւնը նրա համար կասկածից վեր էր: Պարսիկներն արդեն կանգնած էին նրա հողերի սահմանում և իրենց կայացրոյ սպառնում են գրավել Շուշին: Եթե այդ պատահեր՝ նրանք խանին իր հին մեղքերի համար մահվան կդատապարտեին, իսկ լավագույն դեպքում՝ նրան կգրկեին ժառանգական տիրութիւններից: Այս ամենը խանին րստիպեցին մտածել իր վիճակի մասին ու դիմել Յիցիանովին, խնդրել նրանից օգնութիւն, խոստանալով ցանասիրաբար աջակցել Ռուսաստանին և պահպանել նրա նկատմամբ հավատարմութիւնը:

«Թեպետ և Ձեր վարքի համար, պատասխանում է Յիցիանովի խանին, պետք չէր, որ ես միջնորդեի ու վերցնեի Ձեզ պարսիկներից իմ պաշտպանութիւն տակ, որովհետ իրենց սովորութիւնը համաձայն կհանեն Ձեր աշքերը, կամ կկտրեին Ձեր քիթն ու ականջները, թեպետ, կրկնում են, ընդհակառակը, Ձեզ պիտի տալի նրանց ձեռքն ու հետո միայն խնդրեի նրանցից Շուշին ու Ղարաբաղը, ընդօրինակելով իմ կայսեր անասելի բարեբարութիւնը, որը նման է ցերեկվա լուսատու կարմիր արեւի, որը տաքացնում է, սնուցում, բարեգործում և լուսավորում է ամենքին, ով ցանկանում է վայելել այն, հայտնում եմ Ձեզ ողջ Ռուսաստանի սրբազանագույն, բարձր ու փառավոր Ինքնակալ ու Միապետի անունից, որ նա բարեհաճել է ամեն ինչ տալ մոռացութիւն և Ձեզ ներում պարգեւել և ընդունել Ձեզ երանելի կայսերութիւնը հպատակութիւն մեջ, այն պայմանով, որ պահպանեք անսասան հավատարմութիւն, հաստատելով այն Ձեր երգումով, հանձնեք ամբողջ ուսական զորքերին, պատանդ հանձնեք Ձեր ավագ զորքուն, հավատարմութիւն համար տարեկան վճարեք ութ հազար թուման (չերվոնեց) հարկ»:

Պանը պետք է ընդունեն այս պայմանները, և 1805 թվի մայիսի 14-ի հրովարտելով Ղարաբաղը առհասարակ մտավ ուսական հպատակութիւն տակ: Իշխան Յիցիանովի կայսեր անունից երաշխավորեց պահպանել Իբրահիմ-խանի տիրութիւնների ամբողջութիւնն ու անձեռնամխելիութիւնը, ինչպես նաև խանական իշխանութիւնը ժամանակակից անցումը նրա հետագա ժառանգներին: Ղարաբաղի բնակիչները իրենց բոլոր իրավունքներով ընդունելով էին լայնարձակ Ռուսաստանի կայսրութիւնը, այն հավատարմ հպատակներին հավասար, իսկ խանութիւնը պաշտպանելու համար մայրը Լիսանեի իշխանի հրամանատարութիւնը բեգերների մի գումարտակ գրավեց Շուշին և տեղավորվեց ամբողջում որպես կայացոր:

Ղարաբաղի օգտակար աղբյուրները, որպեսզի բարեյակի նյութակազմը գաղթելով հայերի վիճակը, նրանց մի մասին ետ ուղարկեց իրենց հայրենի ավերակները: Սրանց հետ կուսապատ վերագործավ նաև Հարութիւն Աթաբեկովի ողջ ընտանիքը: Բայց նա Ռուսաստանում այլևս ոչինչ չգտավ, ամեն ինչ թալանված ու հափրչտակված էր, ամեն ինչ խոսում էր այն անեյաների աղքատութիւնը մասին, որով բախտը սպառնում էր այդ ընտանիքին նաև ապագայում: Սակայն կարգի ներքին պաշտպանում էր մեր նոր հպատակների շահերը, և թույլ չտվեց, որ նրանք հասնեին ծայրահեղ քայքայման, նրա պահանջով խնդրեց պետք է վերադարձնեն այն ամենը, ինչ խնդրել էր: Հարութիւնի ընտանիքը ստանալով իր նախկին հողերը, նորից ապրեց հանգիստ ու լրիվ բավարարութիւն՝ օրհնելով ուսական կատավաքութիւն մեծահոգի պաշտպանութիւնը: Սակայն խաղաղութիւնը այն ժամանակներում երկարատե չէր լինում, և Ղարաբաղի վրա նոր սև ամպեր էին կուտակվում:

Պարսիկները չէին կարող ներել Իբրահիմի դավաճանութիւնը, և նրանց առաջավոր ցուրտները, թվով տասը հազար՝ Փիր-Ղուլի-խանի հրամանատարութիւնը անցավ Արաքս, շրջանցելով Ռուդ-Անեհի կամուրջը, որտեղ կանգնած էր Լիսանեի գումարտակը, և պիտի դեպի Շուշին, Լիսանեի շահանջեց ու փակվեց ամբողջում: Այս դեպքում նա ճիշտ գնահատեց ամբողջ կարեւոր նշանակութիւնը, որտեղ արդեն սկսվել էին անկարգութիւններ և, որոնց բռնկման մեջ, իհարկե, պարսիկները քաղաքականութիւնը անմասն չէր, և Լիսանեի շահը պարզ տեսնում էր, որ գործի բացակայութիւնը առիթ կտար դավաճաններին բացելու ամբողջ դռներն ու ներս թողնելու պարսիկ-

ներին:

Յիգիանովը հավանութիւն տվեց այդ որոշմանը, սակայն հուշ տուննայով, որ Բերաճիմը համընդհանուր շփոթութիւն մեջ կկարողանա թաթարական աշխարհագրաւորին հեծեյազորներով օգնել Լիսանեիչին, կոչով դիմեց հայերին. «Միթէ Դուք, Ղարաբաղի հայեր, գրում էր նա, որ մինչե օրս փառաշանված էիք Ձեր քաջութիւնով, դարձել եք կնանման, ընդունեցեք նորից Օրը նախկին տեսքը, եղեք հայթանակների պատրաստ և ցույց տվեք, որ Դուք այժմ էլ Ղարաբաղի նույն քաջ հայերն եք, ինչպես, որ նախկինում սարսափ եք եղել պարսկական հեծեյազորի համար»:

Բայց դատարկված երկրում այժմ չկային ոչ հին մարտիկները, և ոչ էլ նրանց համարձակ առաջնորդ-մեյիքները. նրանցից ոմանք պառկած էին գերեզմանում, ուրիշները իր Բերաճիմ-խանի կողմից քայքայվել ու աղքատացել էին, իսկ մեծամասնութիւնը բոլորովին հեռացել էր հայրենիքից, դառնալով աստանդական հարեան երկրամասերում:

Այսպիսով, մեր գործերը մնացել էին յ իրենք իրենց սեփական ուժերով: Այն ամենը, ինչ կարողացավ ուղարկել Յիգիանովը՝ դա մի գումարտակ էր՝ 400 սովիններով, երկու հրանոթի ուղեկցութիւնով, որը 1805 թվականի հունիսի 18-ին գնդապետ Կարլագինի հրամանատարութիւնով դուրս եկավ Ելիզավետպոլից: Մինչե Ծուշի 133 վերստ էր ճանապարհը անցնում էր Աղգամ մեծ գլուղով, այնուհետև մտնում էր Ասկարան գետի նեղ կիրճը: Հենց այստեղ էլ, Ծուշուց 25 վերստ հեռու, կիրճում ուղին հատվում էր Ասկարանի բերդի պարիսպով, որի ամրութիւնները տեղավորված են գետի երկու կողմերում և կազմված են աշտարակներից, որոնք իրար հետ կապվում են բարձր պարիսպներով: Ասկարան գետի ափերը այնպես զանափան են ու դիք, որ ամրութիւնը շրջանցել հնարավոր չէ, մինչև անգամ գետի հունում կանգնած էին երկու աշտարակներ:

Կարլագինին Ծուշիի կալազորին օգնութիւն ուղարկելիս Յիգիանովը կանխատեսել էր, որ պարսիկները կարող են գրավել Ասկարանի բերդը, և այսպիսով, կանգնեցնել գործիւմբի առաջացումը: Դրա համար Լիսանեիչը հրաման էր ստացել նախօրոք գրավել Ասկարանը, կանխել թշնամուն, հետո հարվածել Փիր-Ղուլի-խանին թիկունքից այն պահին, երբ Կարլագինը կհարձակվեր ճակատից: «Ահա այն ամենը ինչ կարող ենք անել, գրում է նրան գլխավոր հրամանատարը, միայն հավաքեցեք հեծեյազոր»: Սակայն հեծեյազոր հա-

վաքելն արդեն անհնար էր: Ինքը, Լիսանեիչը, պաշարված էր Ծուշիում, և այնտեղից դուրս գալ չէր կարող այն պատճառով, որ ամբողջ շմատներ հակառակորդին, իսկ դրանով կոչնչանար բոլոր նախորդ տարիների պտուղները:

Ի գեպ, Կարլագինը հունիսի 24-ին, առավոտյան անցնում է Ծահ-Բուլաղ գետակը, բայց այստեղ նրան շրջապատում են պարսկական առաջադաս գործիւմբերը: Սեղմվելով քառանկյունի պաշտպանութիւն ձևով ու ետ մղելով թշնամու հեծեյազորի հարձակումները, գործիւմբը շարժվում էր առաջ և արդեն մոտենում էր Ասկարանի կիրճի մուտքին, երբ նրա առաջ անսպասելիորեն երեւացին Փիր-Ղուլի-խանի գլխավոր ուժերը:

Ակնհայտ էր, որ պարսիկները արդեն հաստատվել են Ասկարանի ամրոցում, և Ծուշու ճանապարհը կտրված էր: Կարլագինի վիճակը դարձավ վտանգավոր:

Շարունակել առաջնութեանը դեպի կիրճի խորքը, նշանակում էր կամավոր ընկնել թաղարդը, հակառակորդը չէր հապաղի գրավելու կիրճի մուտքը, ու այդպիսով, կարգելակեր նահանջելու հնարավորութիւնը: Մնում էր մի բան, տեղում գտնել պաշտպանութիւն անվելի հարմար վայր:

Բարեբախտաբար Սուրբ նախախնամութիւնն էր հսկում ռուսական գործիւմբի վրա: Կարլագինի գործիւմբում կար մի երիտասարդ հայ, Վանի-յուզբաշի անունով, և այդ մարդը բերեց այնքան օգուտ, որքան չէին տա մի քանի հարյուր հեծյալներ, եթէ նույնիսկ հաջողվեր այդքանը հավաքել ողջ Ղարաբաղում: Կարլագինի համար բառացիորեն իրականացավ ռուսական ասացվածքը. «աղուհացը ետ գցիր, իսկ այն կհայտնվի առջեւով»:

Մենք արդեն գիտենք, որ Կարլագինն իր ժամանակին հայ յուզբաշի Հարութիւն Աթաբեկովի ընտանիքը փրկել էր քայքայումից: Եվ ահա, այդ Հարութիւնի երիտասարդ որդի Վանի-յուզբաշին մղված Կարլագինի նկատմամբ ունեցած իր անսահման երախտագիտութիւնը գագաթնակէն, թողնում է իր ընտանիքն ու կամավոր մրտապանները գագաթնակէն, և այդ պահից, բառիս բուն իմաստով, դառնում է գործիւմբի փրկիչը: Այդ ժամանակից սկսվում է Վանի գործունեւ զերը:

Հավ գիտենալով ողջ շրջակայքը, նա առաջինը Կարլագինին ցույց տվեց թիչ հեռվում երեւացող բարձր բլուրը, որի վրա փոխված էր մահմեդական ընդարձակ գերեզմանոցը հայտնի Ղաշա-Հաջի-

Բարա անունով, և առաջարկեց այնտեղ պաշտպանվել: Տեղն իսկապես ամուր էր, Կարլապինը արագ շրջվեց դեպի գերեզմանոցը ու ամրացավ այնտեղ: Պարսիկները քաջալերվելով գորախմբի փոքրությունից, առանց հապաղման, արագ անցան հարձակման: Նրանց կատաղի հարձակումները հաջողու՞մ էին մեկը մյուսին մինչև գիշերվա վրա հասնելը: Կարլապինը կարողացավ իր ձեռքում պահել գերեզմանոցը, բայց դրա համար նա հատուկեց համարյա պորախմբի կեսով: Պետք է ենթադրել, որ պարսիկներին էլ էժան չնստեց՝ ուսներին բաց մարտում գերի վերցնելու իրենց փորձը:

Համենայն դեպս, Հաջորդ Հունիսի 25-ի օրն արդեն Փիր-Պուլի-խանը բավարարվեց միայն Հրետանաձգությամբ, բայց գործը արագ վերջացնելու նպատակով նա մտածեց պաշարվածներին գրկելի ցրից, այդ նպատակի համար նա գետի վրա դրեց փոքր Հրանոթներով չորս մարտկոցներ: «Մենք հայտնվեցինք ինչպես պաշարված ամրոցում, - գրում է ակնատեսներից մեկը, - անտանելի տոթը հյուսիսում էր մեր ուժերը, քաղցն ու ծարավը տանջում էին մեզ, իսկ մարտկոցներից կրակոցները չէին դադարում: Այդ բոլորից սկսած գորախմբի կորուստները սկսեցին արագ աճել: Կարլապինը արդեն երեք անգամ կաթվածահարվեց կրճքից՝ ու գլխից, իսկ հետո էլ գրնդակով վիրավորվեց կողքից, գումարտակի հրամանատար, հետագայում Ասյանդուզի ու Լենքորանի Հերոս մայր Կոտլյարեակին վիրավորվեց ոտքից, իսկ սպանների մեծ մասը շարքից դուրս էին եկել դեռ կովի առաջին օրը, Այս դրության մեջ ահալվեց ևս մի օր, բայց այդպես շարունակել առանց ցրի անհնար էր:

Հետո Կարլապինը վճռեց անել մի հանդուգն քայլ: նա կանչեց Հարյուր եզերների, հրամայեց պորուշիկ Լադինսկուն արագ գրոհով տիրել պարսկական մարտկոցներին, կամ ծայրահեղ դեպքում քշել հայառակորդին գրաված դիրքերից: «Չեմ կարող առանց հոգու խանդադատանքի հիշել, - հետագայում պատմում էր Լադինսկին, - թե ինչ հրաշալի քաջեր էին մեր զինվորները. հարկ չկար խրախուսելու կամ ոգեորել նրանց արիության, դրա համար էլ նրանց ուղղված իմ խոսքը մի քանի բառից էր բաղկացած, «գնանք, տղաներ, Առաված մեզ հետ, հիշե՛ք ասացվածքը. «երկու մահ չի լինում իսկ մեկից էլ չես խուսափի»»: ինքներդ էլ գիտե՛ք, որ կովում մեռնելը ավելի լավ է, քան հոսպիտալում: Եվ սուրբ եկեղեցին մեզ համար կաղոթի, և հարապատները կասեն, որ մենք մեռել ենք, ինչպես վալեյ

է ուղղափառին»: Բոլորս խաչակնքեցինք: Մենք կայծակի արագությամբ վազեցինք ճամբարից մինչև գետակը, և ինչպես առյուծներ ծանծաղուտով նետվեցինք ուղիղ հակառակորդի մարտկոցի վրա: Մի քանի ակնթարթ հետո դրանցից առաջինը մերն էր, իսկ այնտեղ եղած պաշակները ընկան մեր սվիններին: Ժամանակ չտալով երկրորդ մարտկոցում եղածներին ուշքի գալու, ես հրամայեցի «տա՛ջ» և ոչ ոք չհասցրեց փրկվել, բոլորը ընկան մեր սվիններից: Երրորդ մարտկոցի գրավումը երկար չտևեց, իսկ չորրորդը մեզ հասավ առանց ցանքերի, պարսիկները թողնում էին իրենց հրանոթներն ու փախչում:

Այդպիսով, 15 հրանոթները, որոնք մեզ մեծ վնաս էին պատճառում, կես ժամից էլ պսկաս ժամանակամիջոցում առանց որևէ կորուստի մերը դարձան: Ոչնչացնելով մարտկոցը, ես իմ գրաված հրանոթներով վերադարձա գորագունդ: Կարլապինն ու Կոտլյարեակը, կին հիացած էին, շնորհավորեցին ինձ ու իմ խիղախ զինակիցներին, ու մեր պատվին դռնում էին «Առա՛ջ»:

Մենք հաղիվ հասցրել էինք խաղաղվել, երբ լուր ստացվեց, թե Փիր-Ղուլի-խանին օգնության է հասել Աբբաս-Միրզայի ողջ 30 հազարանոց բանակը: Տեսնելով մեր գումարտակի ահեղանելի միճակը, Վանին այդ ժամանակ հանձն առավ Կարլապինի նամակը Ծուշի հասցնել, հուսալով, որ Լիսանկիչը այնտեղից մեզ որևէ օգնություն կտա: Նա դուրս եկավ գիշերը, ամեն քայլափոխի իր կյանքը վտանգի ենթարկելով, զգուշությամբ անցավ պարսկական և պահակների մոտով ու վերջապես հասավ հայկական Սրամորթ գյուղը: Այստեղ Աստեղ Վանին ծրարը հանձնում է Քյաթուկի բազմաթիվ պարսիկների հետ: Վանին ծրարը հանձնում է Քյաթուկի ավագի եղբայր Մելքումին և խնդրում է շտապ հասցնել Ծուշի, նույնիսկ նրան նվիրում է 10 կոտ ցորեն: Իսկ ինքը կանխապայով, որ իր օգնությունը պետք կլինի ուսական գումարտակին հենց նույն ճանապարհով վերադառնում է կարլապինի մոտ:

Եվ Վանին չէր սխալվել. երկու օր անընդհատ Աբբաս-Միրզան շարունակում էր հարձակումի հետևից, և չնայած բոլոր գրոհները ետ էին մղվել, բայց թշնամուն դիմադրելու համար պաշարվածներին էլ ոչ մի ամիսոց չէր մնացել:

Լիսանկիչը հասկացնել էր տվել, որ ինքը Ծուշիից դուրս գալու ոչ մի հնարավորություն չունի, իսկ մեզ մոտ, վիրավորներին չհաշված, կար հաղիվ 150 զինված մարդ:

Ո՞ր ԲՅՅԿ

10802
08 11 18

Վառոդի ու ուտելիքի պաշարները նույնպես սպառվելու վրա էին: Միահամառու թյուներ, որով մինչ այդ պաշարվածները դիմա- նում էին, տատանվեց, նույն գիշերը պորուչիկ Լիսենկոն 50 գինվոր- ներով փախավ հակառակորդի կողմը: Բոլորը ցնցված էին այդպիսի անսպասելի դժբախտությունից: Կարյազինը դիմեց իր շուրջը հա- վաքված գինվորներին՝ «Ինչ արած, եղբայրներ, վշտով դժբախտու- թյունը չես ուղղի, կանենք մեր գործն ու կպաշտպանվենք մինչև արյան վերջին կաթիրը»:

Զորագնդի բախտը մազից էր կախված: Աբբաս-Միրզան գիտեր գորագնդի անելանելի վիճակի մասին, չգանկա՛նայով անտեղի ծախ- սել իր մարդկանց, համբերությամբ սպասում էր ուսական գոր- ջքերի հանձնվելուն:

Համարձակ կարելի է ասել, որ ուրիշ որևէ բանակում անհնար ու անընդունելի կհամարվեր մի բուռ գործի դիմադրությունը 30 հաշարի դեմ, և հավանական է, որ որոշում կրնդունվեր ցած դնել գեները:

Սակայն Կարյազինը ու Կոռյարեակին այդպես չէին դատում, նրանք իրենց գործը վերջնականապես տանուլ տված չէին համա- բուռում:

Ահա թե ինչ է գրում Կարյազինը հունիսի 27-ին Քիցիանովին. «Շտապելով հաղորդելու Ձերդ պայծառափայլությանը որքան կա- բելի է համառոտ Աբբաս-Միրզայի ժամանելու և նրա վերջին մարտի մասին, հայտնում եմ, որ գումարտակի վերջին մնացորդները, մարդկանց ու թնդանոթները ակնհայտ և կատարյալ կորուստից փր- կելու ձգտումով նախաձեռնեցի հաստատուն որոշում, այն է. հա- մարձակությամբ ճեղքել ու անցնել բազմաթիվ հակառակորդի մի- ցով ու գրավել Շահ-Բուլաղի բերդը... իմ ճեղքումի ու բերդի գր- բավման ժամանակ պատահող դեպքերի մասին կհաղորդեմ անհա- պաղ»: Բերդը, որի մասին գրում էր Կարյազինը, իրենից ներկա- յացնում էր բավական ուժեղ ամրություն, իսկ գլխավորը՝ այն գր- բավված էր պարսիկ կայազորի կողմից, և հետևաբար՝ այն պետք էր վերցվեր՝ այն էլ գրոհով:

Հնարավոր է արդյոք ճեղքել թշնամու շղթան հյուսիսից գորա- գրնդով և բնդ որում, ձեռքում ունենալով այդքան մեծ քանակու- թյամբ վիրավորներ: Այս հարցը, սակայն ոչ ոքի չէր չփոթեցնում Կարյազինը ուղղակի հայտարարեց պորախմբերին իր որոշումը, և այդ որոշումը բոլորի կողմից ընդունվեց հիացմունքով: Բոլորը

խորը գետակցում էին, որ ավելի լավ է մեռնել ճակատամարտում, քան խայտառակվել՝ հակառակորդին հանձնվելով: Որոշեցին սպասել գիշերվան ու նրա թանձր քողի տակ ճեղքել շղթան, անցնել: «Ճեղ- քելով անցնել, - ասաց Վանին Կարյազինին, - չի կարելի, մեզ կոչրն- չացնեն առանց որևէ օգուտի: Վստահեցեք ինձ, ես Դարաբաղը գի- տեմ հինգ մատնեթիս պես, ես Ձեզ կտանեմ այնպիսի արահետներով, որոնցով դեռ ոչ ոք չի անցել «այդ պատճառով էլ համարյա չի հրակ- վում պարսիկների կողմից», իսկ այնտեղով հրանոթներ կանցնեն, - հաշցրեց Կարյազինը: «Որտեղով որ չեն անցնի՝ կտանենք ձեռքերի վրա, - պատասխանեց Վանին: «Ես կփրկեմ և մարդկանց, և թնդա- նոթները»: Կարյազինն ու Կոռյարեակին անվերապահորեն վստա- հեցին երիտասարդ հային:

Դուրս գալով գերեզմանոցից, Կարյազինը գումակը թողեց պարսիկներին՝ թալանի համար, որպեսզի դրանով, ուչացնի հետա- պրնդումը՝ ծայրահեղ դեպքում առժամանակ, եթե նկատվեր մեր նահանջը:

Հրանոթները գինվորները տանում էին իրենց վրա, քանի որ մի քանի կենդանի մնացած ձիերով գնում էին վիրավոր սպաները:

Վանին գնում էր առջևից ու ճանապարհ էր ցույց տալիս, իսկ նրա հետևից անաղմուկ, խոր լուռության մեջ ընթանում էր գորա- խումբը, աշխատելով ոչ մի աղմուկով իրեն չմատնել: Ահա չրջա- փակման պահակակետերի դիժը մնաց ետևում, և միայն հեռվում, մի կողմի վրա ու մի քանի վերստի վրա երևում է մթին մի ինչ-որ թանձր գանգված: Վանին ասում է, թե դրանք պարսիկների գլխա- վոր պահակակետերն են, որոնք պաշտպանում են Ելիզավետպոլի գր- խայր ճանապարհը: Բարեհաջող անցանք նաև նրա մոտից, երբ հան- կարծ, երես առ երես հանդիպեցինք ինչ որ հեծյալ պարեկների: Գի- շերային լուռության մեջ անսպասելի ճալթոցը գլխավոր պարեկու- թյունում անմիջապես տագնապ բարձրացրեց պարսկական ողջ գո- րակայանում, բայց մինչև նրանք այնտեղ հասկացան, թե ինչ է կա- տարվել, մինչև ոտքի հանեցին գործերը և ուղարկեցին հետապնդման, մեր գորագուն դր արագացնելով քայլերը, արդեն կանգնած էր Շահ- Բուլաղի պարիսպների տակ:

Սկսվեց լուսաբացը: Քարե բարձր բլուրի վրա երևում էր ահեղ ամրոցը՝ շրջափակված առամնավոր կլոր, վեց բուրգեր ունեցող բաշձը, քարե պարիսպներով: Ամրոցի պարետը ոմն Իֆրայ-խանն էր, Աբբաս Միրզայի մոտիկ ազգականը ու մտերիմը և նրա մոտ կար 150

հետիտան գինվորներ, մոտակա անտառում կանգնած էին պահեստի գործավաներ: Այգաբացի մթնաշաղում, մաքուր երկնքի վրա պարզ գծագրվում էր աշտարակից-աշտարակ քայլող պահակների ստվերները, սակայն ամբողջ ներսում ամեն ինչ լուռ էր ու հանգիստ: Կայացողըն այս կողմից հարձակման չսպասելով քնած էր առավոտյան խորը քնով: Դանդաղել, առավել էս տառանվել չէր կարելի: գինվորները հրանոթները մոտեցրին դարպասներին ու ավեցին կրակահերթ: Դարպասները փլվեցին ու գործարարը բացված քից ներս խուժեց ամբողջ: Սարսափը տիրեց պարսիկներին:

Կայացողը գիմեց փախուստի, թողնելով տեղում երեսունից ավելի սպանվածների, որոնց թվում՝ երկու խան: Սպանված էր նաև Իֆիայ-խանը, որի դիակը փախչողները թողել էին մեր ձեռքում: Անտառում կանգնած պարսկական պահեստի գործը նույնպես խուժեց ավել մատնվեց և օգնություն չույց չտվեց:

«Բերդը իմ կողմից վերցված է, հակառակորդը նրանից վորնդված է, - գեկուեցեց Կարլագինը համառոտ, - սպասում են ձերդ պայծառափայլության կարգադրությանը»:

Դեռ երկու ժամ էլ չէր անցել, երբ ողջ պարսկական բանակը երեկոց Ծահ-Բուլաղի մոտերքում, իսկ հետո Աբբաս-Միրզան փորձարեց բաց ճակատամարտով նորից տիրել ամբողջին:

Գրոհը ետ մղվեց, պարսիկները շրջապատելով Ծահ-Բուլաղը, սկսեցին ամուր պաշարումը:

Չորագունդը բերդի ամուր ու բարձր պատերի ետևում կարող էր իրեն պարսկական հրետանու աղղեցությունից ապահով զոյա՝ սակայն նրան սպառնում էր մի այլ, ավելի վտանգավոր թշնամի՝ քաղցր, որի դեմ անցոր էին ամենաարի գործերը: Չորագունդում պարեն չկար, այն չգտնվեց նաև Կարլագինի կողմից վերցրած ամբողջում: Պարսիկներից խլված մի քանի ձիերի միսը շուտով սպասվեց:

Վրա հասավ սուլթանը: «Այդ սարսափելի ծայրահեղ պահին, - հետագայում պատմում է Լադինսկին, - մեր իսկական բարերարը, որի անունը պիտի անմոռաց մնա Կարլագինի գործարարում եղածներիս բոլորիս համար՝ մեր հավատարիմ յուզբաշին, առաջարկեց մեզ համար ճարել որքան հնարավոր կլինի ուտելիքի պաշարներ, իսկ ամենազրկավորը՝ նա հանձն առավ տեղեկացնելու իշխան Քիցիանովին մեր անեթանիկի միջակի մասին»:

Օգտվելով դրանից, Կարլագինը Քիցիանովին գրեց, որ բացի Աբբաս-Միրզայից, անձամբ Բարա-խանի հրամանատարությամբ

Պարաբաղ է մտել պարսկական գլխավոր բանակը և շարժվում է դեպի Ասկարան, և որ իր գործարարը պարենի անբավականություն հետևանքով գտնվում է խիստ ծայրահեղ վիճակում, որ գինվորները չորս օր է սնվում են միայն կանաչով և որ հիմա անգամ կանաչն էլ հնարավոր չէ ճարել, քանի որ պարսիկները ամեն տեղ դրել են պահակախումբ: «Եթե Ձերդ պայծառափայլություն, ավարտում էր նա իր նամակը, - չշտապեք, ապա գործարարը կհորձանվի ոչ թե անձնատուր լինելով, որին չեմ դիմի մինչև արյան վերջին կաթիլը, այլ պարենի ծայրահեղ պակասից»: Սակայն այս սպառնալից ծայրահեղութունը և շտպեց որոշ շափով՝ դարձյալ նույն վանի-յուզբաշու օգնությունը, որ սրբությամբ կատարեց իրեն վրա վերցրած բոլոր պարտավորությունները: «Ստանալով Կարլագինի գրությունը, ևս խնամքով թաքցրի այն դեպքի համար, որ կարող է պարսիկները ինձ բռնեն, - հետագայում պատմում էր վանին, - ու վճեցի գնալ Կուսապատ գյուղը, Ծահ-Բուլաղից 20 վերստաչան հեռու, որտեղ ապրում էր հայրս և որտեղ ևս գիտեի կարելի է գտնել հայերի կողմից թաքցրած հացը: Ծահ-Բուլաղից ևս գուրս եկա դիչերը ու բարեհաջող անցնելով պարսկական գործերի միջով, վերջապես հասա իմ բնակավայրը: Գյուղում բնակիչներ չկային, բացի իմ հորից ու եղբորիցս իրենց բնտանիքներով, ու մի քանի ունչպարներից, բոլորը թշնամու ահից փախել էին: Կրտսեր եղբորս, Հակոբին, արտակարգ խելոյա՝ ու համարձակ՝ Կարլագինի նամակով իսկույն ուղարկեցի Ելիզավետպոլ, իսկ ինքս հորս հետ սկսեցի ցորեն աղայ և մինչև համարող գիչեր թխեցի 40 մեծ հացեր, վերցրի սխտոր ու այլ բանջարեղեն և լուսաղեմին այդ ամենը հասցրի Ծահ-Բուլաղ: Կարլագինը ու կուտարեակին այս չնչին պաշարը բաժանեցին գինվորների մեջ, իրենց էլ վերցրին ամենքին հավասար բաժին: Առաջին հաջող փորձը դրդեց Կարլագինին հաջորդ օրը ինձ հետ ուղարկել մեկ սպայի ու 50 գինվորի, որպեսզի պարենի ավելի մեծ պաշար բերենք:

Մենք բերդից գուրս եկանք գիչերը բարեհաջող ու գողունի անգանք մեզ շրջապատողների մոտով, նրանց կողմից մնացինք աննրկատ, և արդեն պարսկական ճամբարից բավական հեռու մենք հանդիպեցինք հեծյալ պարսիկներին: Նրանք մինչև վերջինը՝ ոչնչացվեցին, այնպես, որ ոչ մի մարդու չհաջողվեց փրկվել և անմիջապես արյունը ծածկեցինք հողով, սպանվածների դիակները քաշ տվինք ձորը, ծածկեցինք քարերով ու թփերով: Դա մենք արեցինք նրա համար, որ թաքցնենք մեր ուղղությունը և որպեսզի, եթե հաջորդ օրը պարսիկները նոր պահակախումբ ուղարկեն կորածներին որոնելու համար, մեր դատաստանի հետքը չգտնեն: Լուսաղեմին մենք ար-

արյունս թափել իմ կալսեր ծառայելու մեջ»:

Անտառների ու լեռների մեջ տեղավորված Մոխրաթաղի դեմ պարսկական հեծելազորի համար բավական դժվար էր գործելը և կաշյազինի զորախումբը այստեղ օգտվում էր հարաբերական հանգրստութունից: Վանին ամեն գիշեր դուրս էր գալիս ամբողջ ու շրջակա հայկական գյուղերից պարեն բերում:

Աբբաս-Միրզան չհասցնելով Կարյազինին պահել իր ձեռքում, հեռացավ Ասկարանի կողմը, իսկ ուսաններին հսկելու համար լեռներում մնաց երկու հազարանոց զորախումբը:

Այդ ժամանակ Ելիզավետպոլից Մոխրաթաղ հասավ Վանու եղբայրը՝ Հակոբը և իր հետ բերեց Յիգիանովի հրամանը՝ «մնայ ամբողջում մինչև իր ժամանելը»: «Այդ պահից, պատմում էր Վանին, - ես ու Վաղինսկին գիշեր-ցերեկ նստում էինք բլրակի վրա ու հրսկում թարթառ գետի ուղղությամբ ուսանների երեւոյուն:

Շուտով հեռվում տեսանք նրանց շարասյունները: Յիգիանովի կողմից ուղարկված մի հայ նրա հրամանի հետ հասավ մեզ, «եթե հնարավոր է, միանայ իր խմբի հետ Մարդակերտ գետի մոտ»: «Գիշերը ես ուսաններին դուրս բերի Մոխրաթաղից և երրորդ անգամ հաջողությամբ անցկացրի պարսկական ողջ բանակի միջով: Հուսադեմին մենք արդեն գլխավոր հրամանատարի ճամբարում էինք»:

Հանդիպումը հերոս զորախմբի մնացորդների հետ ամենահանդիսավորն էր: Ամբողջ զորքը կանգնած էր «զգաստ» ու նրա երեւոյուն ողջունեցին բարձրագույն «ուռայով»:

Յիգիանովը բոլորի առջև գրկեց ու համբուրեց Կարյազինին տեղում: Դարեւսկուն, շնորհավորեց բոլոր սպաններին ու զինվորներին, և խոստացավ թագավորին զեկուցել զորախմբի հրաշայի խիզախութունների մասին ու ամենքի համար երաշխավորել պարգևատրում: Վանուն նա հատուկ շնորհակալութուն հայտնեց ու հիշատակի համար նվիրեց իր արծաթյա մեծ ժամացույցը, որը մինչև օրս պահվում է նրա ժառանգների մոտ:

Հաջորդ օրը Յիգիանովը շարժվեց դեպի Շուշի, իսկ Կարյազինի զորախումբը ուղարկվեց Ելիզավետպոլ, որը մնացել էր համարյա առանց զորքի: Պետք է շտապել, որպեսզի ապստամբ թաթարներին

հնարավորութուն չտան հորձակվելու բուն քաղաքի վրա, և Վանին, որին այս անգամ արդեն ուղեկցում էին իր հավաքած զինված վաթսուն դարաբաղցի հայերը, նորից առաջնորդեց զորախմբին կարճ ճանապարհով ու բարձր լեռներով:

Այս արշավանքում դա եղավ ուսաններին մատուցած նրա վերջին ծառայությունը: Կարճ ճանապարհի ընտրութունը դուրս եկավ շատ տեղին:

Հաղիվ էինք հասել Ելիզավետպոլ, երբ լուր ստացվեց թե Աբբաս Միրզան կողքից շրջանցելով Յիգիանովին «ամբողջ ուժերով շարժվում է Գանձակի վրա: Հիվանդ ու վիրավորված Կարյազինը՝ ինքը ընդառաջ ելավ նրան և հուլիսի 27-ին Ջիղամի մատույցներում տեղի ունեցած մարտում 600 հոգուց չանցնող մեկ գնդի կողմից գրվախովին ջախջախվեց պարսկական բանակը:

Այդ չարիքի հաղթանակի ռազմավարը եղավ՝ հակառակորդի ողջ ճամբարը, գումակը, մի քանի հրանոթներ, դրոշներ ու բազմաթիվ ռազմագերիներ, որոնց մեջ էր նաև վրաց թագաժառանգը՝ Հերակյուլ Կախստական որդի թեյմուրազը: Այդպիսին եղավ 1805 թվականին ավարտված պարսկական արշավանքի վերջաբանը:

Բայց հուզումները երկրամասում չհանդարտվեցին, Վանիի ծառայութունները գեռ պետք էին գալիս և նա Ելիզավետպոլից տուն վերադարձավ միայն 1806 թվականի դարնանը:

Հրաժեշտ տալիս Կարյազինը իր պարտքը համարեց նրան տալու հետեւյալ վկայագիրը, որը մինչև այսօր պահպանվում է Աթաբեկովների ընտանիքում:

«Տրվում է սույնը Ելիզավետպոլի բնակիչ Հովհաննես յուզբաշուն առայն, որ նա, 1805 թվականին պարսիկների դեմ մղված ռազմական արշավի ժամանակ մշտապես մարտերում լինելով ինձ հետ գերազանց խիզախութուն է ցուցաբերել՝ հունիսի 24-ին և հետո ինձ վստահված զորախմբի շորսօրյա գրոհների ընթացքում, որոնք մղվել էին Բաբախանի որդի Աբբաս-Միրզայի հրամանատարության տակ գտնվող հակառակորդի մեծաքանակ զորքերի դեմ Ասկարանի ամրոցի մոտ, հետո եղել է ինձ հետ ամրոցից նահանջելիս ու հակառակորդի միջով անընդհատ ճեղքելիս, Շահ-Բուլաղ ամրոցին մոտենալիս և այն գրոհով վերցնելիս: Գանվելով սույն ամրոցում, զորախումբը շրջապսոված լինելով հակառակորդով, չկարողանալով

պարեն ճարել, ա յնքան ուժեղ սովի մեջ էր, որ գործածում էր ձիու
միս, նա՝ Հովհաննես յուզբաշին էյնելով միայն Գանասիրությունից
ու նորին Կայսերական Մեծության ծառայության նկատմամբ ու-
նեցած ինքնաթանությունից ու եռանդից, Հանձն առավ ձեռք բերել
որոշ քանակությամբ հաց, անասուններ և սուլյն նպատակով խմբի
հետ ուղարկվել է գյուղերը: Առաջնորդելով նրանց այնտեղ ու վե-
րադարձելով առանց կորուստի, նա բերեց հաց, անասուն, որով գո-
րավիզ եղավ սովից հյուսիս: Հետո, երբ էս նորից
հացի ուժեղ պակաս զգացի և բազմաքանակ հակառակորդի պաշարու-
մից վտանգ զգայով ու մարդկանց իրկելու համար ստիպված էի-
աննկատելի թողնել սուլյն ամբողջ, նահանջել ու որոնել ապահով ա-
պաստարան փոքրաթիվ և իր կեսի շափ վիրավորներ ունեցող գորա-
խումբի համար, նա առաջնորդվելով անասնաման եռանդով ու Գանա-
սիրությամբ, առանց տրեկ պարզելի, կրկին Հանձն առավ գորախում-
բը առաջնորդել լեռներում գտնվող Մոխրաթաղ ամբողջ, և այն կա-
տարեց լավագույն կերպով, անցնելով թշնամու համար անհասանելի
ու դժվարամատչելի տեղ, շունենալով ոչ մի ուղեկցող, տեղի գիրքը
խմացող ոչ մի մարդ, վրա հասնող հակառակորդի կողմից գորախում-
բը անխուսափելիորեն պիտի կործանվեր ճակատամարտում, որի մեջ
յուզբաշին նաև խիզախություն ցուցաբերեց: Վերջապես, այդ թեկ-
զում գտնվելով, ի յրումն նրա այս արտակարգ Գանասիրության
գրեթե օրումների, հացի պակասի առկայության դեպքում, ինքն էր
տայիս արանց փողի, և դրանից հետո նորից գորախումբը տարավ մի-
ացնելու նորին պայծառափայլության գլխավոր հրամանատար, Ին-
Ֆանտերիայի⁵ պարոն գեներալ ասպետ, իշխան Յիգիանովի հրամա-
նատարության տակ եղող և հակառակորդին ետ մղելու համար հե-
տևող գործի հետ: Ի ապացույց և ի նշումն այսպիսի գերազանց ծա-
ռայությունների, որը կատարել է յուզբաշի Հովհաննեսը՝ առանց ո-
րեկ պարզելի, սակայն գեպի ծառայությունը ունեցած Գանասիրու-
թյամբ ու եռանդով միայն, անկեղծ պարտավորությունն էմ զգում
ապուլ նրան սուլյն իմ ստորագրությամբ ու իմ գինանիշով կնիքի
գրոշմումով:

Ի բարեբախտ բերդը Ելիզավետպոլ, 1-ին օրը մարտի: 1806 թի
№40: «Նորին Կայսերական Մեծության, Մեծ տիրակալի՝ անունից՝
գեղապետ, 17-րդ Եգերյան գնդի շեֆ, Աննայի 2-րդ աստիճանի ու

սբ. Նահատակ և անպարտելի Գեորգիի 4-րդ դասի շքանշանակիր
ասպետ Կարլազին»:

Իշխան Յիգիանովը նույնպես նշեց Վանիի ծառայությունները
հատուկ պարգևով: Լադինսկին գրում է այդ առիթով, «որ պահ-
պանելով անասան համատարմություն ու նվիրվածություն, կամ,
ավելի լավ է ասել՝ իրեն անվանելով իրենց անուններով, մեր գո-
րախումբի փրկիչը, հայ յուզբաշում շնորհվեց պրապորշչիկ կոչում,
և դրանից էլ առավել, արվեց պարանոցի ոսկե մեդալ ու նպաստ՝
տարեկան 200 ռուբլի՝ արծաթով»։ Բայց այս ցուցմունքը ճիշտ
չի: Բոլոր այս պարգևները Վանին ստացել է հետագայում՝ նոր
ծառայությունների համար, իսկ այն ժամանակ Իշխան Յիգիանովը
սահմանափակվեց միայն նրանով, որ իրավունք ավելի Վանուն ու
իր եղբայր Հակոբին Ելիզավետպոլի դամառի Հասկանապատ գյու-
ղից՝ 12 և Շաքիի խանությունից՝ 5 ընտանիք իրենց նախկին օանշ-
պարներին Կուսապատ փոխադրելու և որոնք հաստատվեցին եղբայր-
ների անունով խանական թալաղով:

Ավելի ուշ, արդեն 1815 թվականին Ռաիշչեի հատուկ միջ-
նորդությամբ Հակոբին շնորհվել է նաև արծաթյա մեդալ, որն ու-
ղարկվել է նրան գլխավոր հրամանատարի հետևյալ կից նամակով.

«Հարաբաղի բնակիչ Հակոբ Հարությունովին*։ Գեներալ-մա-
յոր, ասպետ Հախվերդովի վկայությունը Ձեր ծառայության նը-
կատմամբ ունեցած Գանասիրության և Ռուսաստանին նվիրված
լինելու մասին, որ ցուցաբերել էք շատ գեղարարում, երբ աջակցել
էք ռուսական փոքր գորախումբին, որը եղել է զնդապետ Կարլազինի
հրամանատարության տակ, բարեհաջող դուրս գալու ճանք վիճա-
կից, որի մեջ գտնվում էր այս փոքրիկ գորախումբը 1805 թվին
պորսկական մեծաթիվ գործերի գրոշումների ժամանակ և նրան
Ձեր սեփական միջոցներից հարկավոր շափով պարենավորելու բարձ-
րագույնից ինձ շնորհված իշխանությամբ ևս ճանաչեցի արգարա-
ցի, Նորին Կայսերական Մեծության, մեր Մեծ ու Ամենաբարեգույթ
թագավոր Կայսեր անունից պարգևատրել Ձեզ արծաթյա մեդալով,
պարանոցին կարմիր ժապավենով կրելու համար, որի վրա մի կող-

* Այն ժամանակվա բոլոր պոչտոնական փոստաթղթերում և Հա-
կոբ, և Վանի Աթարեկովները կոչվում էին իրենց հոր անունով՝
Հարությունովներ:

մում պատկերված է Նորին Մեծության գլխանկարը, իսկ մյուսում՝ մականգրություն՝ «Հավատարմության համար»: Հղելով սրբան կից նշված մեղայր, ես լիաճույս եմ մնում, որ Գուր քաջալերվելով նման պարգևով՝ կջանաք անձնվիրաբար ու առավել եռանդով ծառայել Նորին Կայսերական Մեծությանը:

Այսուհանդերձ մնում եմ Ձեր իսկական բարխացակրամ:

«Նորին Կայսերական Մեծության, իմ Ամենաբարեկամ թագավորի անունից, ինֆանտերիայի գեներալ, Վրաստանում ու Կովկասյան գծում տեղափոխված զորքերի գլխավոր հրամանատար, Աստրախանի նահանգի, Կովկասի ու Վրաստանի քաղաքացիական և սահմանային գործերի գլխավոր կառավարիչ, Կառավարական սարճական նավատորմի հրամանատար, սր. Ալեքսանդր Նեպոլ, սր. Աննայի առաջին տասիճանի, սր. Մեծ Նահատակ ու Հաղթական Գեորգիի 4-րդ կարգի, «Հերոսության համար» մականգրությամբ սակյա թուր կրող, և պարսկական՝ այժմատու գորդարված «Արևի ու Առյուծի» առաջին տասիճանի շքանշանի ասպետ՝ Նիկոլայ Ռոտչիչ:

Քաղաք Թիֆլիս, 4-ին մայիսի 1815ամի N 425:

1806 թվականի սկիզբը Կովկասի տարեկրության մեջ նշված է սպրեդական իրադարձությամբ, որը ունեցել է անհերքելի ազդեցություն Կովկասյան մեր գործերի ամբողջ բնթացքի վրա: Գա Բարձր բերդի պարխայների տակ իշխան Յիդիանովի ու խապրուժ սպանությունն էր: Այս պեպքի մասին առաջին իսկ լուրը ստանալիս Երկրամասում թաքնված խոտարար տարրերը, որոնք գտնվում էին Յիդիանովի անտասան կամրուխ ու հմուտ ձեռքով, միանգամից գլուխ բարձրացրին:

Իմերեթիայի թագավոր Սողոմոնը առաջինը պահանջեց, որ սուտական զորքերը թողնեն Քութաիսը, Երևանի խանը պատրաստվում էր ետ խել Շորապլայի շրջանը, պարսկական զորքերը մոտեցվեցին Ղարաբաղի սահմաններին: Ղարաբաղի տիրակալ Իբրահիմ-խանը պատճառնություն էր նյութում և գազանի բանակցություն էր վարում Աբբաս-Միրզայի հետ, խոտանալով հանձնել Շուշին ու նրա ձեռքը մատնել այնտեղ տեղափոխված Արամն իշի գորագունը: Բարբերատար, գալաղրությունը հայտնաբերվեց մամանակին և արդեն պարսկական հեծելազորին միանալու պատրաստ Իբրահիմ-խանը սպանվեց Արամն իշի կողմից: Բայց պարսկական

զորքը արդեն մտել էր Ղարաբաղ, ու պարսկական հրոսակախմբերին կանգնեցնելու համար մեր կողմից պահանջվեց ուժեղ յարուժ:

Ելիզավետպոլում կանգնած փոքր զորախումբը գեներալ Ներոյսինի ընդհանուր հրամանատարությամբ, արագացված քայլերով շարժվեց դեպի Շուշի, Աբբաս-Միրզայի 20 հազարանոց բանակին ընդառաջ: Զորախմբում, գնդապետ Կարլազինի հրամանատարությամբ կար և եգերյան մի զորամաս, այստեղ էր գտնվում նաև Վանի-յուզբաշին, որը վերստին եկել էր կամավոր: Կովկասում ուստական գրոչակը բարձրացնող առաջին առաջնորդների գործակիցը, ուստական զենքի փառքի խանդոտ պաշտպանը և մշտական աջակիցը, նորից եկել էր ապացուցելու իր անշահախնդիր հավատարմությունը ուստական իշխանությանը: Ինչպես առաջ, հիմա էլ նրան ուղեկցում էր եղբայրը, Հակոբ Աթաբեկովը:

Գործերը Ղարաբաղում վատ էին: Իբրահիմ-խանի սպանությունը Ղարաբաղի բեկերի համար խոտվության ազդանշան դարձավ և նույնիսկ սպանված խանի ընտանիքի անդամների հավատարմությունը բոլորի և ամեն մեկի համար կասկածելի էր դարձել: Այսպիսի խառնաշփոթ պայմաններում խանության բնակիչներից ոչ ոք չէր համարձակվում բացարձակ օգնություն ցույց տալ մեր փոքրաթիվ զորապնդին: Այդ ժամանակ Ղարաբաղի բնակիչներին համակած ընդհանուր տրամագրությունից իր խիզախությամբ առանձնացնող Աթաբեկովների հավատարիմ ընտանիքի ծառայությունները մեզ համար առավել թանկ էին դառնում:

1806 թվականի հունիսի 8-ին Ներոյսինի զորագունը մոտեցավ Ասկարանի կիրճին, բայց այս անգամ կանխապես Ախանեիշի կողմից Ասկարանի ամրոցը գրավված էր և մեր զորքերը ամուր պատերի ետևում կարող էին հանգիստ գիշերել:

Հաջորդ օրը զորագունը ամբողջ գումակը թողեց ամրոցում ու թեթևացած շարժվեց դեպի Հանատին գետը⁷, որտեղ նրան սպասում էր պարսկական որջ բանակը:

Այստեղ հունիսի 13-ին տեղի ունեցավ արյունահեղ ճակատամարտ և Աբբաս-Միրզան, գլխովին ջախջախված, ստիպված էր փախչել Ղարաբաղից: Պետք է ենթադրել, որ Վանի-յուզբաշին այս մարտում ունեցել է աչքի բնկնող մասնակցություն, ինչպես այդ վկայում է կոմս Գուդովիշի կողմից նրան տրված հետեյալ գովեստի գիրքը:

«Տրվում է սուլյնր Ելիգավետպոլի Հայ բնակիչներից Հովհաննես յուզբաշի Հարութ յուլնովին առ այն, որ նա գանվելով դենբրայ-մայոր և ասպետ Ներոյսինի գորախմբում, որը գործում էր պարսիկների դեմ, 1806 թվականի Հունիսի 13-ի մարտում ցույց տվեց գերազանց քաջություն, որի համար Նորին Կայսերական Մեծության ամենախոնարհ հպատակիս ներկայացումով, Ամենաբարեգութի բարեհաճել է նրան տալ արծաթյա մեդալ՝ պարանոցին կարմիր ժապավենով կրելու համար, որի մի կողմում Նորին Մեծության դիմանկարն է, իսկ մյուսում «քաջության համար» մակագրությունը, ուղարկելով սուլյնր մնում են հուլիսով, որ վեհագույն Միապետի այսպիսի առատաձեռնությունը կնպաստի դեպի Նորին Կայսերական Մեծությանը ունեցած ծառայությունը դարձնելու ցանասեր, առավել խորիմաստ»:

«Նորին Կայսերական Մեծության Ամենաբարեգութիմ արքայի՝ անունից կովկասյան դժի, Վրաստանի ու Գաղստանի գործերի գլխավոր հրամանատար գեներալ-փոխմարշալ, Աստրախանի նահանգի, կովկասի ու Վրաստանի քաղաքացիական գործերի կառավարիչ, և ուսական բոլոր շքանշանների ասպետ կոմս Գուդովիչ»:

Ի բարեբախտ քաղաքն թիֆլիս, 4-րդ օրը մարտի, 1808. ամի № 489:

Վանի-յուզբաշու հետագա գործունեությունը, որը ընդգրկում է Անդրկովկասում մեր տիրապետության հաստատման ողջ առաջին շրջանը, պակաս հարգված չի եղել: Ինչպես այդ մասին վկայում են գնդապետ Ասսեհի ու փոխգնդապետ Սնակտարեի՝ (որոնք Հարաբաղում եղած գործերի հրամանատարներ էին) կողմից նրան արված վկայագրերը:

Հարաբաղը գանվելով հենց դեպի Վրաստան պարսիկների ներխուժման ուղու վրա, երկու հարեան պետությունների՝ Արևելքի և Հյուսիսի համար ընդհարումների մշտական թատերաբեմ է եղել: Եվ ուսանների համար այդ երկրի ձեռք բերումը ու պահպանումը իր ձեռքերում է ծան չի եղել: Վանի Աթաբեկովի գործունեության մասին, շատ չերկարացնելու նպատակով, բերենք երկու վկայագրերի բնագրերը, որոնցում վառ գծերով նկարագրվում են Վանի-յուզբաշու կողմից ցույց տրված ծառայությունները:

Ահա այդ վկայագրերից առաջինը՝ տրված նրան 1811 թվական

նի հունիսին:

«Սուլյնր տրվում է Հարաբաղի տիրութի հայերից յուզբաշի Հովհաննեսին այն մասին, որ նա ինչպես ինձ նախորդող գնդապետ Կարյագինի, նույնպես և մինչ իմ գալը այս պաշտոնը գրավող հրամանատար գնդապետ Լիսանեիչի ժամանակ (որը հիմա գեներալ-մայոր է ու եղերյան 9-րդ գնդի պետը), նմանապես կոտլյաբեակու, իսկ հետո սկսած 1807 թ-ից մինչև սուլյն 1811 թվականը իր հրամանատարության տակ եղած ժամանակ, թագավոր Կայսերը ծառայելիս նրա վրա դրված բոլոր հանձնարարությունները նա կատարել է գերազանց փութաջանությամբ ու եռանդով, ինչպես վայել է հավատարիմ հպատակին: Բազմիցս իր ենթականերին ուղարկել է Պարսկաստան իմանալու հակառակորդի բոլոր մտադրությունների, մահափորձերի մասին, և այդպիսով, նա ինձ համար բերել է ստույգ տեղեկություններ: Իսկ գլխավորապես նա օժանդակում էր ամենավտանգավոր ժամանակներում, հրամանատարությանը և նրանցից ինձ գրությունների հղմանը, քանի որ հաստատված պահակակետերում ամառ ժամանակ հաճախ այդ պահակակետերում նշանակված թաթարները տեղեկանալով հակառակորդի գործերի մոտենալու մասին փախչում, ցրվում էին այնպես, որ ամսից ավելի ժամանակում էլ նրանց ետ պահանջել հնարավոր չէր լինում, իսկ նա, յուզբաշի Հովհաննեսը, ունենալով մյուսներից տարբերվելու ձգտում, Պոստային ողջ ծառայությունը կատարում էր միայն իր ենթականերով առանց որևէ հատուցման և բազմիցս նրանց շատ կարեւոր հաղորդումներով Ելիգավետպոլ է ուղարկել որպես բանագնաց, և ինչպես ինձ հայտնի է նա այդ գործերի վրա ծախսել է բավականին քանակով իր սեփական փողերը: Գրա համար, արդեն փորձով ապացուցված, նման ցանասիրությունը ես պարտավոր եմ անկողմնապահորեն բացատրել ու երաշխավորել վերադաս հրամանատարության առաջ, որ նա՝ Հովհաննես յուզբաշին այս դեպքում արժանի է միապետի պարգևին և ի հարգանս դրա տրվում է սուլյնր իմ ստորագրությամբ ու իմ կնիքի գինանիչի դրոշմով»:

Հարաբաղի տիրութի ի բարեբախտ բերդը Ծուշի, Հունիսի 16-րդ օր 1811ամի:

Գնդապետ Ասսեկ»:

Երկրորդ վկայագիրը:

«Տրվում է սուլյնր հայերից հարգելի Յուզբաշի-Հովհաննեսին ալն մասին, որ 17-րդ եզերյան գնդի հրամանատար եղած ս ժամանակ, ես նկատեցի նրա մեջ Ռուսաստանի նկատմամբ իսկական համակրություն: Դրանից էլ առավել նրա վրա իմ կողմից դրված բոլոր հանձնարարությունները կատարում էր առանձնահատուկ փութկոտությամբ, և հաճախ է իր ենթականերին ուղարկել պարսկական սահմանը, որպես լրտեսներ, ընդ որում, թարթառի պահակապետում պահանջվող քանակով կազակներ ու թաթարներ շունենայով՝ հակառակորդից սպասվող վտանգի առաջն առնելու համար, նա գբադվում էր պետական թղթակցությունները առաքելով, որ կատարում էր առանց որևէ թերացման, որի համար ես կարող եմ արժանին հատուցել նրան՝ Հովհաննեսին, քանի որ նա արժանի է պատշաճ պարգևատրման, դրա համար էլ սուլյնր հաստատում են իմ ստորագրությամբ ու 17-րդ եզերյան գնդի կնիքի դրոշմով»:

Տրված է ի բարեբախտ բերդը Շուշի, Ղարաբաղյան տիրույթում, սեպտեմբերի 25-րդ օրը 1811 ամի, № 427:

Փոխգնդապետ Մնակսարե»:

Վրա հասավ, վերջապես հավերժ անմոռաց 1812 թվականը, երբ Նապոլեոնի արշավանքը ստիպեց կառավարությանը կովկասից վերգրնելու մի քանի գնդեր, որպեսզի պաշտպանությունն ու դիմադրությունը արեւմտյան սահմաններում ուժեղացնի, մնացած գործերի փոքրաքանակ ուժերի արիությանն ու խիզախությանը թողնելով թուրքերից ու պարսիկներից հեռավոր կովկասյան երկրամասի պաշտպանությունը, որն այդ ծանր ժամանակներում քիչ էր բեռնում իր վրա Ռուսաստանի ուղադրությունը:

Իսկ մինչ այդ պարսիկները ճարպկորեն օգտվեցին մեր ուժերի թուլացումից, ձմռանը 1812 թվի սկզբին մտան Ղարաբաղ:

Տրոիցկյան գնդի գումարտակը, որն ալն ժամանակ գտնվում էր Ղարաբաղի խանի Սուլթան-Բուրե ձմեռային նստավայրում հանկարծակի պարսկական բանակի հարձակմանը ենթարկվեց: Գումարտակի հետ էր նաև ինքը՝ Ղարաբաղի Մեհտի-Ղուլի-խանը և Վանի-յուզբաշին, որը շատ շուտ էր զգուշացրել գումարտակին սպառնացող վտանգի մասին:

Զինվորները ամբողջ օրը կատաղիորեն պաշտպանվեցին, բայց ընկավ նրանց հրամանատար մալոր Զինին ու սպաների մեծ մասը, և երբ հրամանատարությունը ընդունեց փոքրագի կապիտան Օլովյաշնիկովը, կենդանի մնացած փոքրաթիվ սպաներից մեկը, գումարտակը տատանվեց: Օլովյաշնիկովը պարսիկների հետ բանակցությունների մեջ մտավ: Իդուր էր Մեհտի-Ղուլի-խանը համոզում նրան վստահել քաջ ու փորձառու Վանիին ու Օգտվելով դիշերով մթությունից նահանջել Շուշի: Վանին ինքն էլ իդուր էր իր ծառայությունները առաջարկում, երդվելով իր գլխով, որ գումարտար դուրս կրերի անվնաս:

Բայց Օլովյաշնիկովը արդեն չէր կարող ծանր հանգամանքների ճնշման տակ իրեն մեջ գտնել բարոյական ուժի բավական պաշար, որպեսզի այդպիսի հանդուգն սխրանքի վճիռ ընդուներ: Նա պահանջեց, որ երկուսը՝ և խանը, և Վանին հեռանան գումարտակից, և որ ինքը գիտի, թե իրեն ինչ է հարկավոր անել:

Աղետը անխուսափելի էր, և խանին այլևս ոչինչ չէր մնում անելու, քան իր մի բուն նստարաներով փախչել Շուշի, որպեսզի Սուրափեր պարսիկներին գերի ընկնելուց: Վանին նույնպես հեռացավ գորագնդից, սակայն նա նեղվեց Շահ-Բուրադ, որտեղ այդ ժամանակ գտնվում էր մալոր Բլյաշենկովի երկու վաշտերը, որոնք Շուշուց ուղարկված էին Տրոիցկյան գումարտակին օգնության: Սակայն Տրոիցկյան գորագունդը արդեն գոյություն չունեցրեց: Սուրաբացին Օլովյաշնիկովը բարձրացրել էր սպիտակ դրոշակ և գումարտակը գեներ վալը էր դրել, հակառակորդին հանձնելով թնդանոթներն ու գրոշակը: Դա միակ սուսական դրոշն էր, որ իրենով պարգարում էր պարսկական շահի պալատը:

Վանին, ի դեպ, հասավ Շահ-Բուրադ, բայց ալն գտավ արդեն պարսկական գործի կողմից պաշարված: Արանք առաջատար գործերն էին, նրանց հետ էր նաև մեկ դավաճանած, Ղարաբաղի խանության ժառանգորդը՝ Ջաֆար-Ղուլի-աղան, իսկ նրանցից հետո Սուլթան-Բուրեից այստեղ չապեց նաև ինքը՝ Աբբաս-Միրզան՝ գլխավոր ուժերով: Բլյաշենկովի վիճակը դարձավ ծայրահեղ: Բայց նա, շատանվելով վստահեց Վանուն, և հավատարիմ հալը մի անգամ էլ դարձավ սուսական գորագնդի փրկարարը:

Նա գիշերը վաշտերը գուրս բերեց պաշարված ամբողջ, տա-

րով պարսկական պահակակետերի մոտով, լեռնային կածաններով, անցկացրեց Փարուխ գյուղի միջով, սրից ալն կողմ՝ սկսվում էր արդեն Շուշիի մեծ ճանապարհը: Այստեղ Վանին Բլլաշենկոյին ցույց տալով Շուշի տանող կարճ ճանապարհը, ինքը միայն մեկ զինվորի հետ շտապեց Սոջալու պահակակետը, որը այստեղից 20 վերստ հեռու էր, և որտեղ կանգնած էր 60 մարդուց կազմված մեր խումբը մեկ սպայի գլխավորությամբ, Վանին սրանց նույնպես տարավ ծածուկ ճանապարհով ու դուրս բերեց Շուշիի ճանապարհը ու բերդից 5 վերստ հեռու, Ադա-Քյուրփի կամուրջի մոտ հասավ Բլլաշենկոյին: Այդ ամենը կատարվեց այնքան արագ ու անողմուկ, որ պարսիկները առավոտյան իրենց առջև գարմանքով նկատեցին դատարկված ամրոցը: Հետապնդելը ուշ էր: Շուշին արդեն պատրաստվում էր պաշտպանության, և այդպիսով, պարսիկների առաջին հաջողությունը կազմալուծված էր:

Գոյություն ունի մի ուրիշ պատմություն ևս զրի առնված մեկիք Վանու որդիներից մեկի խոսքերից, նա ասում էր, որ Վանին Սուլթան-Ֆուդեում չի եղել, այլ եղել է Բլլաշենկոյի հետ: Վաշտերն արդեն դուրս էին եկել Շահ-Ֆուլադից ու գնում էին Ջինիին Իգնություն, երբ ճանապարհին հանդիպեցին սրարշավ եկող Քյաթուկ գյուղի ավագ Մելքումին: Նա մի կողմ կանչեց Վանուն ու ասաց. «Ուր ես գու տանում սրանց, գորագույնը Գախախվել է ու հանձնվել, և ուղիղ այնտեղից եմ գալիս»: Վաշտերը ետ դարձան, բայց նոր էին նրանք մտել Շահ-Ֆուլադ, երբ նրանցից անմիջապես հետո վրա հասավ պարսկական ողջ բանակը:

Ջաֆար-Ղուլի-ադան մոտեցավ ամրոցին ու սկսեց կանչել որևէ մեկին՝ բանակցության համար, Վանին բարձրացավ ու կանգնեց պարիսպի վրա,

— Դու, յուզբաշի, նորի՞ց հայտնվեցիր ուսանների մեջ, — զարմացած հարցրեց Ջաֆարը: — Հիմա Չեզ արդեն փրկություն չկա: Ջինների գումարտակը հանձնվել է, ամրոցը պաշարված է: Որպեսզի փրկես մահից քեզ ու ուսաններին՝ պիտի համոզես, որ կալազորը հանձնվի առանց կռվի»:

— Ինքս էլ այդ տեսնում եմ, որ փրկություն չկա, — պատասխանում է Վանին, — ու դրա համար գործադրում եմ բոլոր ֆանքերը, որպեսզի համոզեմ պետին վայր դնելու գեները»:

Ջաֆարը գնում է, իսկ Վանին սպասում է գիշերվան ու գորախումբը ծածուկ դուրս է բերում ամրոցից: Պատմության հաջորդմասը իր մեջ պարունակում է այն մանրամասնությունները, որը մեր կողմից հաղորդվեց վերևում*:

Այդ ժամանակ գլխավոր հրամանատարը, մարկիզ Պաուլուչչին գտնվում էր Ղուբալում: Մինչև հոգու խորքը վրդովված լինելով Օրովյաշնիկովի հանձնվելու առիթով, նա իսկույն սրարշավ մեկնում է Շուշի, ու իր առաջին գալույթը թափում է խանի վրա, որին նա կասկածում էր դավաճանության մեջ: Հանգամանքներն իսկապես, ըստ երեւոյթին, դատարկվում էին նրա դեմ: Թուսական գումարտակի խորտակումը նրա նստավայրում ու նրա փախուստը միայն իր նոջարներով, բավականին առիթ էին տալիս՝ նրան մեղադրելու, և խանին, Թուսաստանի հեռավոր նահանգները աջտրելու վճիռը կալազված էր Պաուլուչչիի մտքում: Սակայն իր աչգական Ջաֆար-Ղուլի-ադայի տանը ենթարկվեց անային բանտարկության, իսկ մինչև այդ Շուշի կանչվեց Վարանդայի մեյիքների հին և հայտնի տոհմի ժառանգորդ՝ Ջումշուդ Ծահնագարովը՝ ուժեղ կամքի տեր, հայտնի իր խելքով ու խիզախությամբ, որը բազմիցս ցույց էր տվել հակառակորդի հետ մղված կռիվներում: Ջումշուդը կրում էր ռուսական բանակի գնդապետի աստիճան, մարկիզ Պաուլուչչին Հենց նրան էլ մտադիր էր նշանակել Ղարաբաղի խանության կառավարիչ: Բայց Ջումշուդը կտրականապես մերժեց ընդունել այդ բարձր պատիվը և նույնիսկ ցանցում էր միջնորդել խանի համար:

Հաջորդ օրը խանական դատական ատյանում հավաքվել էր ռազմական խորհուրդը Մեհտի-Ղուլի-խանի բախտը որոշելու: Այստեղ էր կանչված նաև Վանին՝ ցուցմունք տալու համար: Պետք է նշել, որ դրանից քիչ առաջ Վանին գնացել էր Թիֆլիս խանի դեմ բողոքելու, որն ուզեցել էր Վանուց խել նրա շինականներին, դրա համար էլ նրանց փոխհարաբերությունները այնքան էլ բարեկամական չէին:

Կոստյարեակին, որն այդ ժամանակ պատահաբար գտնվելիս է լինում Թիֆլիսում, Վանուն անձամբ ներկայացնում է մարկիզ Պաուլուչչիին, և խանին հարկ եղած գիտողություն է արվում:

* Պաշտոնաթուղ գնդապետ Յա.Գ. Լադարևի ձեռագրից:

Հիմա բավական էր Վանիի մի խոսքը, որ խորտակեր Հախուակորդին, բայց Վանին շատ ազնիվ էր, որ օգտվեր նման գեներալից, և այն Հարցին թե «որքանով էր խանր մեղավոր գումարտակի կորստյան մեջ» - հարգալից պատասխանեց.

- Սարգսար- խանր ոչնչով մեղավոր չէ: նա ամեն ինչ արեց, որ փրկեր ուսններին: Բայց նրան չյսեցին: Ինչ էր մնում նրան անելու: Եթե նա չփախչեր ճամբարից, ապա նա հիմա չէր լինի այստեղ, այլ կլիներ պարսկական բանակատեղում:

- Ես գիտեմ, շարունակում է Վանին, - որ երեկ թիֆլիսից մեզ մոտ է եկել իշխան Վասիլի Բեհբուջումը և լուր է բերել, որ կախեթիայում ապստամբություն է ծագել: Պանի հեռացումը ապստամբություն կարող է առաջ բերել նաև Ղարաբաղի թաթարների մեջ: Ավելի լավ է ամեն ինչ թողնել առաջվա նման: Ռազմական խորհուրդը ընդունեց Վանու կարծիքը, և նրան էլ հանձնարարեց այդ մասին հայտնել Մեհտի-Ղուլի-խանին:

Վանին նրան գտավ սենյակներից մեկում գորգի վրա ծալապատիկ նստած ու խոր մտածմունքի մեջ դայյան ծխելիս: Տեսնելով ներս մտնողին, խանր բարձրացրեց գլուխը և հարցրեց նրան:

- Հայ, բարի՞ են արդյոք յուրերը:

- Բարի են, - պատասխանեց Վանին, ու նրան պատմեց այն ամենը, ինչ որ կատարվել էր խորհրդում:

Պանր խորապես զգացված էր:

- Ես ամեն ինչով պարտական եմ քեզ, - ասաց նա, - դու կլինես իմ ամենայնով բարեկամը և առանց քեզ մի կտոր հաց չեմ կտրի*։ Եվ նա իր խոսքի տերը եղավ, և մինչև իր կյանքի վերջը, իսկ նա մեռավ խոր ծերություն հասակում, չէր դադարում Վանուն հույս տալ ամենասրտաշարժ բարեկամության նշաններ:

Մինչև այդ Ղարաբաղում գտնված զորքերի հրամանատար էր նշանակված գեներալ Կոտլյարեակին, որի գալուստ պես Աբրահամ Միրզան խեյամիտ համարեց իր զորքերը ետ քաշել Արաքսի մյուս ափը: Ղարաբաղը մաքրված էր: Կոտլյարեակին տեղում ծանոթա-

* Այս ամբողջ պատմությունը գրի է առնված Մեհտի-Ղուլի-խանի ամենամտերիմ մարդու՝ Ասադբեկ Թուստամբեկովի խոսքերից:

նայով գործերի գրություն հետ, և գիտենալով գնահատել ենթակաների ծառայությունները, ամենից առաջ ուշադրություն դարձրեց Վանու վրա և հատուկ երաշխավորեց մարկիզ Պաուլուչչիի առաջ: Ահա թե ինչ էր գրում մարկիզը ռազմական միջոցառումներին 1812 թվականի մարտի 17-ին իր №76 գրությունում:

«Գեներալ մայոր Կոտլյարեակին երաշխավորում ու ներկայացնում է ինձ դարաբաղցի պաշտոնյա Հովհաննես-յուզբաշի Հարությունովին, որը աչքի է ընկել իր ծառայության նկատմամբ ունեցած օրինակելի ցանասիրությունում ու հակառակորդի դեմ՝ քաջությունով...», ապա շարադրելով մանրամասնություններով Վանի յուզբաշու ընթերցողին արդեն հայտնի ծառայությունները Կարյազինի գործարարի փրկման գործում, նա շարունակում է. «Այն ժամանակից սկսած մինչև հիմա յուզբաշի Հովհաննեսը գտնվելով Ղարաբաղի գինվորական պետերի հետ, նրանց կողմից միշտ օգտագործվել է նորին կայսերական Մեծության ծառայության մեջ տարբեր առիթներով, և վերջապես անցյալ փետրվարին Տրոիգլյան զորապետի վրա պարսկական բազմաթիվ զորքերի հարձակման ժամանակ, երբ մայոր Իլյաչենկոյի հրամանատարությունով Շուշուց օգնություն ուղարկված 200 եզերների վրա ճանապարհի կեսին հարձակվեցին 15 հազար պարսիկներ, այդ ժամանակ Հարություն-նովը գիշերը նրանց տարավ ծածուկ ճանապարհներով և առանց նույնիսկ փոքր կորուստի հասցրեց Շուշի: Որի համար տալով նրան իմ խորին երախտագիտությունը՝ իր մատուցած գերազանց սխրանքների համար, ես իմ պարտքն եմ համարում խնդրել Ձեզ ամենախոնարհ հարատևությունով, հայտնել Ձեզ և Ձեր միջոցով այդ մասին նորին կայսերական Մեծությանը և քաջալերման համար երաշխավորել նրան Միապետին առատաձեռնությունով ու ամենաբարեկամաբան պարգևելու պրապորշչիկի աստիճան»:

Այս պարպեր ստացվեց նույն տարում, բայց նոր գլխավոր հրամանատարի օրոք, որը շատպեց ինքը հայտնել Վանուն հետևյալ թղթով:

«Հարգելի գորաբաղցի Հովհաննես-յուզբաշի Հարությունով: Նորին կայսերական Մեծությունը պարուն գեներալ-լեյտենանտ, վրաստանում հրամանատար՝ մարկիզ Պաուլուչչիի ամենահպատակ երաշխավորությունով ծառայության նկատմամբ ունեցած Ձեր գե-

րեզանց Գանքերի, Հակառակորդի դեմ տարբեր պայմաններում Հե-
րոսություններ ցուցաբերելու համար, սուլյն թվականի հուլիսի
24-րդ օրը Ամենաբարեգութի կամեցավ ալղպիսի ծառայություն-
ների համար որպես պարգև շնորհել Ձեզ պրապորշչիկի կոչում, նը-
շանակելով սուլյն կոչմանը համապատասխան՝ տարեկան 200 ռուբլի
թոշակ: Միապետի ալս ուղարկությանը արժանանալու համար շը-
նորհավորում եմ Ձեզ, մնում եմ յիտրավ՝ հուլյսով, որ Գուք քաջա-
լերվելով ալսպիսի պարգևով կջանաք Նորին Կայսերական Մեծու-
թյան համար ավելի եռանդով ծառայել: Մնամ Ձեզ համար եռան-
դուն բարյազակամ:

«Նորին Կայսերական Մեծության, ամենաբարեգութիմ ալր-
քալի անունից՝ բանակի գեներալ-լեյտենանտ, Վրաստանում ու
Կովկասյան գծում տեղադրված զորքերի գլխավոր հրամանատար,
Աստրախանի նահանգի, Կովկասյան ու Վրաստանի քաղաքացիական
մասին ու սահմանագծալին վարչության պետ, Կասպիական ռազմա-
կան նավատորմի հրամանատար, սբ. Աննալի 1-ին աստիճանի, սբ.
Գեորգիի 4-րդ դասի ասպետ՝ Ռտիշչե:

«Ի քաղաքն թիֆլիս, նոյեմբերի 14-ի, 1812 ամի, № 358»:

Ռուսաստանի համար փառավոր, Պարսկաստանի համար ճակա-
տագրակա՛ն՝ 1812 թվականը վերջացավ Կոսլյարեսիլու երկու փալ-
յուն հաղթանակներով, որոնք վերջնականապես կոտրեցին պարսկա-
կան շահի համառությունը, որը ռուսական կայսրության հետ ց տա-
րի շարունակվող պալքար էր մղում: Ասլանդուզը և Լենքորանը
նրա վերջնաբանն էին:

Պարսկաստանը խաղաղության դաշն կնքեց, ու Վրաստանին
հարող մահմեդական խանությունները առհավետ միացվեցին Ռու-
սաստանին: Ալղ ժամանակվանից Անդրկովկասի համար սկսվեց
ներքին քաղաքացիական զարգացման դարաշրջան և Վանին իր եղ-
բոր՝ Հակոբի հետ շատ բանով աջակցեցին Ղարաբաղի բարենորոգ-
մանը:

1814 թվականին նրանց տրված խանական թալաղից ի միջիալ-
յոց հալտնի է դառնում, որ Վանին իր Գանքերով Ջրաբերդի մահա-
յում բնակեցնում է Գ հայկական գլուղեր, որտեղ պարսկական ար-
շավանքների ժամանակ բոլորովին ոչնչացվել էին երկրամասում
երբեմնի եղած քաղաքակրթության բոլոր հետքերը:

Ի հատուցումն ալղ աշխատանքների և ալն ծառայություննե-
րի, որոնք մատուցել էին Աթաբեկությունների ընտանիքը ռուսական կա-
ռավարությանը, խանը նրանցից, պրապորշչիկ Վանուլն պարգևում
է մելիքի կոչում, իսկ փոքրին՝ Հակոբ բեկին շնորհում է յուզբաշի,
կամ հարյուրապետի կոչում: Գրանով չբավարարվելով, խանը նը-
րանց առհավետ ժառանգական տիրապետությանը հանձնեց նրանց
կողմից վերաբնակեցված գլուղերը, և բացի դրանից, հաստատեց
Ջրաբերդի ողջ մահալից ստացվող եկամուտներից առհավետ օգտը
վելու իրավունքը, բացի խանական գանձարանը մտնող փոստալին
ու ճանապարհալին հարկերից: Ալս ամենի համար նրանցից յուրա-
քանչյուրին տրվեց հատուկ թալաղ: «Իմ կառավարման ամբողջ
ժամանակումս՝ գրել է հետագայում Մեհտի-Ղուլի-խանը, Ջրա-
բերդի մահալի մելիք Վանուլն ու յուզբաշի Հակոբ-բեկի տիրապետու-
թյան տակ եղած բնակիչները ծառայում էին նրանց ու վճարում
էին բոլոր հարկերը Ղարաբաղի մյուս բեկերի գլուղացիներին հա-
վասար, իսկ ես Ջրաբերդի մահալից իմ օգտին չեմ գանձել ոչ մի
մալջիհատ, ոչ էլ ալլ եկամուտներ»:

Ալղ ժամանակվանից մինչև 1840 թվականի վերջը, մինչև
երկրամասում նահանգալին հիմնարկների հիմնվելը, Վանին որ-
պես մելիք կառավարում էր Ջրաբերդի մահալը, իսկ հետո՝ որպես
մահալի նաիր, նա որպես ժողովրդի ու կառավարության միջնորդ
քիչ Գանքեր չգործադրեց տեղական բնակչությանը մոտեցնելու
ռուսական իշխանություններին:

Ձի կարելի բարի շուքով չհիշել նրա մոտ որպես միրգա ծա-
ռայող, ռուսերեն ու տեղական լեզուները իմացող Միրգա Ասրի-Չա-
քար-բեկին, որը Վանուլն ամբողջ երկարամյա գործունեության հա-
վատարիմ ու օգտակար ուղեկիցը եղավ:

Վանուլն համար բավականությամբ և հարգանքով յի ալսպիսի
կլանքը մեկ անգամ էլ ընդհատվում է, երբ մահմեդական խանու-
թյունները կառավարող իշխան Մագաթովը Երմոլովից ստանում է
հրաման՝ հավաքել դարբաղցի հեծյալներին ու գնալ Գաղստան,
որտեղ միջոցներ էին ձեռնարկվում հնազանդեցնելու Ղալթաղն ու
Տարասարանը: Ալղ 1819 թվականի օգոստոսին էր, և Մելիք Վանին
անցավ իր հավաքած հալ հեծյալ Գուկտի գլուխը, մահալի կառա-

վարուժքը և տնային գործերի վարուժքը հանձնելով իր կրտսեր եղբորը՝ Հակոբ յուզբաշուն:

Գծբախտարար մեկ շեն հասել ոչ մի պաշտոնական տեղեկություն, բնառնական ոչ մի վկայություն, որով հնարավորություն չկար լինելու դատել մեյիք Վանու գործունեության մասին այս արշավանքում, և որպես հիշատակ, մնում է միայն Երմոյովի կողմից ստորագրված հետեյայ վկայագիրը, որը պահպանվել է Աթաբեկովների տոհմական թղթերում:

«Պարոն պրավոր շիկ Հարությունովին: Թագավոր Կայսրը գնահատելով ծառայության նկատմամբ Ձեր գերազանց քանակությունը և յեզրիների ու կուշինցիների դեմ մղած կռիվներում ցուցաբերած արիությունը համար Ամենաողորմածը բարեհաճել է Ձեզ պարգևատրել սույն գրության հետ ուղեկցող «բաջության համար» ոսկյա մեդալով, Գեորգեյան ժապավենով՝ պարանոցին կրելու համար: Ես հավատացած եմ, որ Գուք ստանալով միակտի ալսպիսի բարեհաճ ուշադրությունը, կկրկնապատկեք Ձեր քանքերը նորին Կայսերական Մեծությանը ծառայելու համար:

Թիֆլիս, 28-րդ օրը դեկտեմբերի 1821 ամի № 4464:

«Նորին Կայսերական մեծության, Ամենաբարեգութիւն թագավորի անունից ինֆանտերիայի գեներալ, Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար, Վրաստանի և Կովկասյան ու Աստրախանի նահանգի, սահմանագծային ու քաղաքացիական գործերի կառավարիչ, Կասպիական ռազմական նավատորմի հրամանատար, պանագան շքանշանների ասպետ՝ Երմոյով»:

Սույն գրությունը Երմոյովը ուղարկեց իշխան Մագաթովի անունով, որը շքանշանի և Գեորգեյան ժապավենի հետ ուղարկելով մեյիք Վանուն, գրում է նրան, որ ինքը մեծ բավականությամբ շնորհավորում է նրան Կայսերական ողորմածության համար և հուսով է, որ նա ապագայում էլ կծառայի ալսպիսի քանակությունում ու հավատարմությամբ: Այս մեդալը ու նամակները լավագույն վկայություն են Վանու իսկական ծառայությունների մասին, քանզի Ալեքսեյ Պետրովիչի⁶ ժամանակ քչերը կարող էին պարծենալ նման պարգևներով:

Ղարաբաղում սկսված խաղաղ կյանքը նպաստեց եղբայրների նյութական բարեկեցության բարձրացմանը, որոնցից Հակոբը հատ-

կապես աչքի էր բնկնում անսովոր աշխատասիրությամբ ու տնտեսավարությամբ: Այս ժամանակներին է վերաբերվում բնտանեկան ափանդությունը այն մասին, որ պարսիկներից հայածված սրբազան պատրիարք ու ամենայն հայոց կաթողիկոս Եփրեմը, հարկադրված լինելով թողնելու էջմիածնի պատրիարքական գահը, ռուսների մոտ պաշտպանություն ու հովանավորություն է փնտրում ու այցելում է Աթաբեկովների բնտանիքը Կուսապա գյուղում: Դառն է եղել այդ պատկառելի ձերուհու կյանքը: Նա պատրիարքական գահին հրավիրվեց 1808 թվին, մեծ կրքեր հանդուրժող Դանիելի վախճանից հետո, այն ժամանակներում, երբ կոմս Գուգուլիչը պաշարել էր Երեանի բերդը: Նա, շնայած Աբրահամ-Միրզայի հովանավորությանը, պարսիկների կողմից ենթարկվում էր անբնական վիրավորանքների, որոնք արքեպիսկոպոս Ներսեսի խոսքերով առյուծների ու վագրերի նման ներխուժում էին սուրբ վանքը, կրճուժում պատրիարքին ու տանջում ահապահներին:

Էջմիածնի տաճարը կատարելապես թալանեցին և պարսկական կառավարության ոչ մի ֆիրման չփրկեց նրան Երեանի ազատ Մահմադ-խանի նեղություններից, որը վանքին նայում էր որպես իր հարստացման աղբյուրի: Պատրիարքի կողման ստորագրված հասով աշխույժ, որ երբ 1821 թվին պատրիարքը ներկայանում է Սարգարին շնորհավորելու Նովորոզի տանի առթիվ, կրճին ունենալով ուսական կառավարության կողմից շնորհված շքանշաններ, գազազած խանը հայտարարում է, որ եթե նա մեկ էլ համարձակվի իրեն ներկայանալ ռուսական շքանշաններով, ապա կկախվի նրանց ժապավեններով:

Վերջին հանգամանքն էլ ստիպեց Եփրեմին Նախիջևանի լեռնաշղթայի վրայով փախչել Ղարաբաղ:

Կաթողիկոսի մեր կողմերում երեայր Երմոյովին դրեց ծառայող ծանր վիճակի մեջ. քաղաքական հանգամանքները մեկ թույլ չէին տալիս թաքնելու մեզ մոտ այդ քան կարեւոր հոգևոր դեմքի, որպիսին կաթողիկոսն էր, առանց խախտելու բարիք քաղաքական հարաբերությունները երկու տիրակալների միջև, և Երմոյովը հարկադրված էր խնդրել նորին վեհափառությանը ետ վերադառնալ, որպեսզի դրանով հանգստացնի պարսիկներին, հակառակ դեպքում կանխագուշակելով ավելի դառը ճակատագիր, որին կարող էր են-

թարկվել սուրբ էջմիածինը:

«Մերությանս տարիներին Երեանի-խանի հայածանքները իմ ու կաթողիկոսական գահի դեմ, պատասխանում է դրան Եփրեմը, ստիպեցին ինձ ապավինել ռուսական Միապետի բարեգթուությանը, դրա համար էլ թույլ մի տվեք, որ մեր հույներն ի դերե երեսն, քանզի իմ յոթանասուն տարեկան ծեր հասակում բազմապիսի դրժվարություններ կրելով, այնպիսի ձմեռ օրով կտրել անցել եմ յեռներ ու ձորեր միայն նրա համար, որ ինձ հանձնեմ նորին Մեծության հովանավորությանը, քանզի էլ որտեղ էր մեզ ավելի արժան ու հարմար դիմել, կամ այլևս որ պետության վրա հույս դնել»:

Երմոյովը անհրաժեշտ համարեց նախապես հարցում անել արտաքին գործերի մինիստր Նեսսերյոզեին և գրեց նրան, որ կաթողիկոս Եփրեմը առանց որևէ մեկին նախագրուչացնելու եկել է Շուշի ու ցանկանում է գալ Թիֆլիս, և որ ինքը նպատակահարմար չի գտնում նրա այդ ցանկությունը կատարելու, որովհետև մեր հանդեպ կասկածամտության հակված պարսկական կառավարությունը ճշմարտության նմանվող այս իրադարձությունից կեզրակացնի, որ մենք ենք կաթողիկոսին կանչել, և որ մենք ինչ որ լուրջ մտադրություններ ենք թաքցնում: Պետերբուրգում այս գործին նախեցին այնպես, ինչպես Երմոյովը և կոմս Նեսսերյոզեին պատասխանեց, որ «ռուս կառավարությունը չի կարող և իրավունք չունի նրան իր սահմաններում հովանավորելու և այն էլ կաթողիկոսի աստիճանով: Միայն կարող է ճանաչել որպես հասարակ մի արեղայի, և այսպիսի կոչումին համապատասխան ցույց տալով հարգանք և թույլ կտա նրան ապրել որտեղ ցանկանա:

Մինչ յուժվում էր այս հարցը, կաթողիկոսը 40 հոգևոր անձանցից բաղկացած իր մեծաթիվ շքախմբով, որոնց մեջ էր նաև սրբազան Ներսեսը՝ ապագա ամենայն հայոց կաթողիկոսը, այցելեց կուսապատ ու հանդրվանեց Աթաբեկով եղբայրների տանը, որոնք կաթողիկոսին ընդունեցին նրա բարձր աստիճանին վայել մեծ պատվով ու ակնածանքով:

Այստեղ նա անցկացրեց մոտ վեց շաբաթ, և հուզված ոչ միայն իրեն, այլև իր շքախմբին ցույց տված սրտաբաց հյուրասիրությունից, օրհնեց Աթաբեկովների տունը ու իրենից որպես հիշատակ

թողեց սուրբ կոնդակ, որով աղաչում էր Աստծուն օգնելու ու հովանավորելու նրանց տունն ու նրանց-իրենց: Ահա այդ կոնդակը, որը մինչ այժմ էլ խորին ակնածանքով, պահվում է Աթաբեկովների բնտանիքում:

«Մահա Քրիստոսի ու Նորին ողորմածությամբ Եփրեմ կաթողիկոս ամենայն հայոց, ծայրագույն պատրիարք հայոց Առաքելական երեղեցու, յուսածաճանչ մայր աթոռու Ս. էջմիածնի, Սուրբ հոգու սիրով ու օրհնությամբն գերագույն քահանայապետը հղում է ողջույն երկու հարագատ ու օրհնված եղբայրներին. հարգելի ու այնիվ մեյիք Հովհաննեսին (կամ ռուսերեն Իվան կոչված) և հարյուրապետ (յուզբաշի) ազնիվ Հակոբ-բեկ Հարությունով-Աթաբեկովին՝ ցանկանալով Ձեզ ուրախ օրեր:

«Սբ. Երրորդության սերը ու բարեբախտությունը, հրաշագործ սուրբ զորությամբ գեղարդը, որը կպել է Քրիստոսին ու սբ. հոր հովանավորող այր մեր մեծ յուսավորիչ սբ. Գրիգորի, Մժբնեցի պատրիարք սբ. Հակոբի և մյուսների, որոնց սուրբ մասունքները պահվում են մայր աթոռ սբ. էջմիածնի ծոցում, թող զարդարեն Ձեզ հոգեպես ու մարմնապես, թող լցնեն Ձեր տունն ու շտեմարանները անհատնում բարիքներով ու առատությունով:

«Այս ողջույնից ու օրհնությունից հետո ես պետք է հայտնեմ Ձեզ, սիրելիներս, որ սբ. Առաքյալը հոմեացիներին ուղղած իր բարեմաղթությունում գրում է, «տվեք ամենքին իրենց հասանելիքները և ոչ ոքի պարտք մի մնացեք»: Արարիչի բազմաթիվ բարերարությունները արդարացի կերպով մեզ՝ բանական էակներիս պարտադրում է ըստ պատշաճի գնահատել այդ բարերարությունները և իսկական Աստծուն, որպեսզի արտասանենք. «Տեր, մենք՝ անարժան ստրուկներս արել ենք այն ամենը, ինչ հարկն էր կատարելու»: Ճիշտ այդ կերպ Առաքյալների ուսմունքի համաձայն բանական էակները պարտավոր են լվարել մեկը մյուսի պարտքերը և պարտք չմնալ ոչ ոքի:

«Թագավորին վայել է պահպանել իր հպատակներին խղաղության մեջ և նրանց չձանրաբեռնել սահմանվածից ավել զանազան հարկերով: Իսկ հպատակները պարտավոր են թագավորներին ընդունել որպես Աստծո իսկական պատկերը:

«Եկեղեցու սպասավորները նույնպես աշխարհականների մեջ պարտավոր են ցանկն հոգևորը, այսինքն քարոզել Աստուծու խոսքը և ազդեցել ողջերի ու մեռածների համար, որպեսզի առիթ չտան այն սասցվածքներին, որում Առաքյալը հանդիմանում է առաջիկա հովիվներին ու քահանաներին՝ արտահայտվելով այսպես. «Նրանք խժռում էին ժողովրդին, ինչպես որ թռչունները՝ հացը, և Աստուծուն էլ չէին ազդեցում»:

Բայց աշխարհականներն էլ պարտավոր են հոգալ եկեղեցու սպասավորների պետքերը, կերակրել, հովանավորել նրանց, համաձայն առաքելական կանոնների, որը բարբառում է հետևյալը.

«Մենք Ձեր մեջ ցանկանալով հոգևորը, հետևաբար և իրավունք ունենք հավաքելու մարմնական, նրանք, որոնք ծառայում են սաճարներում, սաճարներումն էլ պիտի կերակրվեն»: Դուք հետևելով Առաքյալի ուսմունքին, մեր ճանապարհորդութան ժամանակ սպաստան ավելցիք մեզ և մեր եղբայրներին Ձեր օրհնյալ տանը, շխտելով այն մասին, որ մեզ հետ էր նաև պատրիարքարանի գիլմանապետ, արքեպիսկոպոս Ներսեսը՝ իր մարդկանցով, որոնք մերի հետ կազմում էին 40 մարդ:

«Հետևաբար մենք պարտավոր ենք ցանկն հոգևորը, ցանկանալով Ձեր ողջերին բարտություն ու առողջություն, իսկ Ձեր հանգուցյալներին՝ երկնային արքայություն: Ձեր կողմից ցույց տված հյուրընկալություն ու ծառայությունների փոխարեն ի նշան երախտապարտության թողնում ենք Ձեր տանը սույն կոնդակը հավիտյանս հավիտենից: Եվ թող Տեր Աստվածը Օրհնի ու ամբողջի Ձեզ, Ձեր ողջ ընտանիքը, Ձեր մտերիմներին ու ազգականներին, օրհնվեն Ձեր այգիները, մարդագեղեցիները ու Ձեր ազարակները և Ձեր բարի գործերը: Թող Ձեր մեջ ու Ձեր ողջ կյանքում բուն դնի Հիսուս-Քրիստոսից բխող երջանկությունը: Լերուք առողջ ու բարեհաջող:

Տրված է 20-ր հուլիսի 1822 ամի, օրհնված գյուղն Կուսապատ: Ձեզ համար աղոթող, ամենայն հայոց կաթողիկոս, վշտահար Եփրեմ»:

Հրաժեշտ տալով Շուշի ուղևորվող իրենց հոգևոր հայրապետին, Հովհաննես և Հակոբ եղբայրները ողջ շքախմբին բնամանր սովեցին, իսկ էջմիածնի վանքին նշանակալից նվիրաբերություն

արեցին:

Մինչդեռ, կաթողիկոս Եփրեմը վերադառնալով Շուշի, ստանում է Երմոյովի նամակը, որում հաղորդվում էր Պետերբուրգում նրան վերաբերվող ընդունված, որոշման մասին: Չցանկանալով վերադառնալ էջմիածին, վախենալով Պարսկական կառավարութան հարձակումներից, Եփրեմը գերադասեց հրաժարվել կաթողիկոսի կոչումից, այս մասին կազմված գրավոր ակտը ուղարկում է Երմոյովին: Եփրեմը իր մնացած օրերը որոշում է անցկացնել Բորչալուի երկրորդ գծում գտնվող Հաղպատի հայկական Սուրբ-Նշան վանքում և 1822 թվականի օգոստոսի 17-ին Ելիզավետպոլի վրայով Շուշուց այնտեղ է ուղևորվում: Եփրեմի հրաժարականը Երեանում մեծ իրարանցում առաջ բերեց, որը Երմոյովը բացատրում էր նրանով, որ կաթողիկոսի Պարսկաստանից հեռանալուց սկսած սպառնեցին էջմիածնի եկամուտները, որոնք գալիս էին ամեն կողմից՝ հետևաբար պակասեցին նաև ազահ, բնշամոյ Սարգարի եկամուտները: Երմոյովը կանխատեսել էր, որ պարսիկները համառոտեն կձգտեն վերադարձնել Եփրեմին և իսկապես, Երեանի խանը գիլմեց նույնիսկ սպառնալիքի, թե կարող է բնաբերել, ու նրա փոխարեն նստեցնել նոր կաթողիկոս: «Ձերդ բարձրաստիճանություն, որան պատասխանում է Երմոյովը, իհարկե մոռացել էք: որ կաթողիկոսի ճանաչումը ի թիվս այլոց կախված է նաև իմ կայսրից, իսկ բնարության իրավունքը պատկանում է ողջ հայ ազգին, որոնք ապրում են ոչ միայն Պարսկաստանում»:

Պատճառաբանությունը այնքան համոզիչ էր, որ Սարգարյանց, բայց դրա փոխարեն մեզ մոտ վախ առաջացավ, որ նա իր նպատակին հասնելու համար կգիլմի բնության և գաղտնաբար կարող է Հաղպատ ուղարկել հրոսակախումը, Եփրեմին առեանգելու և էջմիածին տանելու համար: Այս վտանգը այնքան մեծ էր, որ Երեանի սահմանագծի գործերի հրամանատար գնդապետ, իշխան Մեարսամիձեին հայտնված էր, որ ձեռք առնի նախազուգահեյն ամեն միջոց, կաթողիկոսին շրջապատել հավատարիմ մարդկանցով և դեպի Հաղպատ սանոց բոլոր ճանապարհներով բաց շթողնել ոչ մի պարսիկի:

Այդպես Կուսից 1826 թվի ամառը, երբ պարսկական հորդանները, հանկարձ լի, առանց պատերազմ հայտարարելու ներխուժեցին

մեր սահմանից ներս, և ամպրոպը առաջին հերթին ճալթեց անպաշտպան հայ բնակիչների վրա:

Փամբակն ու Ծորագլայր առաջին հերթին ենթարկվեցին Երեանի խանի հարձակումներին, գլուղերը դատարկվեցին, երեխաների ու կանանց մեծ մասը ենթարկվեցին տանջալից մահվան, հարյուրավոր բնատանիքներ գերի քշվեցին: Տարեգրուկներ չի թողել մեզ այդ բոլոր նահատակների անունները, բայց մինչև հիմա էլ տեղական բնակչության հիշողության մեջ ապրում են ավանդություններ այն խիզախությունների մասին, որ կատարել են այն ժամանակ, ինչպիսիք են Հարում գլուղի ավագ, յուզբաշի Գայի-Ղազարի⁹ հերոսական մահը, Ղարաքիլիսցի Ավետիքի, Համամյեցի հայուհի Մանուշակի և շատ ուրիշները:

Սկզբում պարսիկների ասպատակությունները տարածվեցին այնքան, որ հասնում էին մինչև Քիֆլիսի արվարձանները: Ասպատակների մի խումբ նույնիսկ հասավ Հոգոպատի վանքին, որտեղ ապրում էր հռչակավոր կաթողիկոս Եփրեմը, որին պարսիկները վազուց էին ձգտում գերի վերցնել: Բարերախտաբար, մի քանի օր դրանից առաջ հայանի արքեպիսկոպոս Գրիգոր Մանուշարյանցը, որ հռչակված էր Գուգոսի շին ու Յիցիանովի ժամանակ իր հերոսական արարքներով ու պարզեատրված էր Գևորգի, Վլադիմիրի ու Աննայի շքանշաններով, պարսիկների հեծելազորի սարսափը, հավաքելով քառասուն անվեհեր կորիչ հայերի, նրանց հետ գնաց Հոգոպատի վանքը ու այնտեղից դուրս բերեց կաթողիկոսին ու տարավ Քիֆլիս: Ճանապարհին, Սրամ գետն անցնելիս, վրա հասան պարսիկները, նրանք մոտ 300 հոգի էին, սկավեց ձեռնամարտը: Արքեպիսկոպոսի ձին սպանվեց ու նրա երկու բարեկամները թրատվեցին, բայց նա հերոսաբար ձեղքեց ու դուրս եկավ հակառակորդի շարքերից ու կաթողիկոսին բարեհաջող հասցրեց Քիֆլիսի վանք մայր եկեղեցին: Այստեղից Մանուշարյանցը հայկական Գոհատով շտապեց Ծամշաղին, որը գտնվում էր խիստ գրգռված, յարված վիճակում: Այստեղ նա մասամբ համոզելով, մասամբ էլ զենքի ու ժով ետ պահեց թաթարներին, որոնք ձգտում էին թալանել խաղաղ բնակիչներին, Գարդեց պարսկական մի քանի խմբերի ու գերությունից ազատեց 500 ավելի հայ բնատանիքներ:

Մինչ այս ամենը կատարվում էր Երեանի խանության սահմաններում, պարսկական գլխավոր բանակը մտավ Ղարաբաղ ու պաշարեց Ծուշին, որտեղ գնդապետ Ռեուտի հրամանատարությամբ փակվել էին 42-րդ եգեբյան գնդի վեց վաշտերը: Զանգեզուրում եղած երեք վաշտերը կտրվեցին ու շկարոդանալով ճեղքել, թնցնել թշնամու շրջապատումը, վայր դրեցին զենքը: Բայց նրանք կիրկվեին, եթե նրանց հրամանատար փոխգնդապետ Նազիմկան մտահեր հայերին, որոնք առաջարկում էին հրանոթները թաղել իրենց գլուղում՝ Գորիսում, իսկ գորախումբը յեռնային արահետներով անցկացնելով Ծուշի, ինչպես մի ժամանակ այդ անում էր Վանին կարյազինի ու Իլյաշենկոյի Գոհատների համար: Նազիմկան շրնդունեց այս առաջարկը, և վաշտերը կործանվեցին: Հազար սվին ունեցող Գոհատից փրկվեցին միայն երկու սպա ու վեց ստորին աստիճանավորներ, որոնց փրկեցին հայերը, նրանց պահեցին Ղալագերասի գլուղում, որտեղ նրանք ցանկալի հյուրեր էին, իսկ Ղարաբաղից պարսիկներին քշելուց հետո, բարեհաջող կերպով միացան իրենց գնդին: Հայ բնակչության վիճակը Ղարաբաղում ավելի սարսափելի էր, քան Փամբակում ու Ծորագլայում: Միայն մոտակա հայկական գլուղերի բնակիչները հասցրին փրկվել՝ պահվելով բերդի պարիսպների ետևում ու պաշտպանության գործում ունեցան գործունյա մասնակցություն, մնացած բնակչությունը, որը հանկարծակի էր եկել՝ թալանվեց ու կողոպտվեց: Արբաս-Միրզան հայի մեկ գլխի համար տալիս էր մեկ թուման, պարսկական բանակատեղում 60 մարդ խիստ հսկողության տակ սպասում էին իրենց մահվան ժամին:

Ջրաբերդի մահալը, որտեղ մելիք-Վանու բնատանիքն էր ապրում, միանգամից կտրվեց Ծուշուց ու հանձնվեց ավարի, փախչելու տեղ չկար: Մելիք-Վանին ու նրա եղբայր՝ Հակոբը կորցրին իրենց ողջ ունեցվածքը, հոտերը, հիանալի երամակը՝ բաղկացած 300 գլուխ Ղարաբաղի գամբիկներից, որոնց քշեցին պարսիկները: Նրանք երկուսն էլ թողեցին հարթավայրում եղած իրենց հարազատ գլուղը ու բնատանիքների հետ թաքնվեցին Ջերմուկի կիսավեր ամրոցում, որը գտնվում էր Քարթառ գետը թափող Քրդի մտակի վրա: Նրանք այնտեղ միջոց էին մտածում, որ կարելի լիներ օգնել պաշարված բերդին՝ ծայրահեղ դեպքում, թուլացնել ժողովրդական ա-

դեաները ու վերջ տալ անմիտ, արյունահեղ կոտորածին, որն իրենից ներկայացնում էր միայն թուժաններ վաստակելու հարց: Բայց նրանց ջանքերը այս գործի համար անհաջող էին, և ակամա դառնությամբ պետք է գալին այն համոզման, որ իրենք անգոր են: Իհարկե, եթե հայերն էլ պարսիկներին դիմավորեին խոնարհաբար, աղուհագով ու իրենց երիտասարդության ծաղիկը տալին պարսկական բանակին, ինչպես այդ արեցին թաթարները, նրանք կարող էին պահպանել իրենց կյանքն ու ինչքը: Սակայն հայերի մեջ դավաճաններ չգտնվեցին, և նրանք բոլորն էլ դատապարտված էին կործանման:

Այս ծանր օրերին ժողովրդի փրկիչը դարձավ Վանին, բայց մենք կտեսնենք, թե ինչպիսի թանկ ու սարսափելի գնով ձեռք բերվեց իր հավատակիցների փրկությունը: Ի դեպ, Շուշու պաշարումը շարունակվում էր: Վեց թույլ վաշտեր, առանց պարենի, առանց վառոցի ու արկերի վեց շաբաթ հերոսաբար ու անսասան պահեցին ամրոցը: Ամրոցի ներսում ապաստան գտած հայերը միահամուռ օգնում էին գործին և նրանց հետ էլ կրում էին պաշարման ամեն գրկանք ու ծանրություն:

Չի կարելի չնշել, որ Շուշու պաշտպանների մեջ էր նա Հակոբյուզը՝ որդի մի Ասյան բեկր, երիտասարդ մի մարդ, որը գտնվում էր գնդապետ Ֆեռուտի մոտ: Նա նոր էր ամուսնացել, բայց երիտասարդ կնոջը թողեց ծնողների խնամքի տակ, որոնք ապաստանել են Ջերմուկում, իսկ ինքը Շուշու մնաց մինչև պատերազմական գործողությունների վերջը: Բացի գնդապետ Ֆեռուտի մոտ իր պարտականությունները կատարելուց, նա ուրիշներին համարապաշտպանում էր ամրոցը և գնում էր հետախուզության:

Հետագայում, երբ պաշարումը հանված էր, Ֆեռուտը հաղորդում է Երմոլովին. «Ամրոցը պաշտպանող հայերի մասին պարտքեմ համարում բացատրել, որ նրանց մատուցած ծառայությունը արժանի է ուշադրության, քանզի նրանք ամենքը գործում էին գերազանց քաջությամբ, դիմանում էին հակառակորդի բազմաթիվ գրոհներին, ու ես էին չպրտվում նրանց համար մեծ կորուսաներով, արհամարհում էին պարենի պակասը և ոչ մի անգամ չեն մտածել ամրոցի հանձնման մասին, նույնիսկ, երբ վրա հասավ

բացարձակ սովը»:

Ի պատասխան սրան Երմոլովը հրամանագրում է. «Մեզ դավաճանած մահմեդական բոլոր բեկերից խել նրանց կառավարման ենթակա հայկական գյուղերը և բնակիչներին հայտնել, որ ի հատուցումն կայսեր հանդեպ ունեցած անսասան հավատարմությանը, նրանք այսուհետև հանդիսանում են պետական կառավարման ենթակա»:

Հետագայում կովկասի հայտնի հերոս, գեներալ-ադյուտանտ Գեորգի 2-րդ աստիճանի մեծ խաչով պարգևատրված Իվան Գավիդովիչ Լազարևը այդ ժամանակ 7 տարեկան երեխա էր ու գրտնրվում էր պաշարված ամրոցում, նրա կրտսեր եղբայրը՝ Հակոբը, պաշտոնաթող գնդապետը, որը ապրում է մինչև օրս, նույնպես հիշում էր այդ պաշարումը, և նրա, ինչպես նաև Իվան Գավիդովիչի պատմությունները հանդիսանում են ուսու ժողովրդի փառքի պատմության այդ էջերի հիանալի նկարագիրը, կենդանի պատկերը, որը թվում էր թե ուս երեխայները դպրոցական նստարանների վրա պետք է ուսումնասիրեն ոչ պակաս, քան, հույներին ու հրոսովեցիներին: Մանկության տպավորությունները առհասարակ լինում են ավելի տպավորիչ, բայց բնական է, որ նրանք կենտրոնանում են այն առարկաների վրա, որոնք ավելի մատչելի են երեխայի հասկացողությանը:

Լազարևների բնատնիքը Շուշուում ուներ իր սեփական տունը, և որպես հայկական բնատնիք, շրջապատված էր հայերով, որոնք փախել էին շրջակա գյուղերից ու ապաստան էին գտել նրանց քարե տան բնագործակի բակում: Բնական է, որ Լազարևների երեխաները իրենց ժամանակի մեծ մասը պետք է լինեին ու անցկացնեին իրենց հասակակից հայրենակիցների հետ ու մանկական հետաքրքրությամբ պետք է լսեին նրանց ժողովրդական բարբառը: Իվան Գավիդովիչը պատմում էր, թե այդ խոսելաձևից իր ստացած տպավորությունները մանկական լինելուց հետո էին: Թոքերը մեծ մասամբ, իհարկե, վերաբերվում էին օրվա դեպքերին, ես այստեղ, այդ հասարակ մարդկանցից սովորեցի նվիրվածության, պարտքի ու անձնագոհության խոսքեր, որոնք ասվում էին հայ մարդկանց կողմից ամեն քայլափոխում: Ես լսում էի, որ ամրոցում չի եղել վառոց, և որ վառոցի վարպետ՝ Պողոսը անվճար, գորբերի համար օրական

պատրաստում է 20-30 ֆունտ վառոդ։ Ես հիշում եմ հայ Հարութ-
թյունի Այթունովին, Գեորգեյան խաչով ու պարանոցի ոսկյա մե-
դալով, այն ժամանակ կամավոր հանձն առավ անցնել պարսիկների
չրջապատման օղակից ու Երմոյովին պաշարված ամրոցի մասին
տեղեկութուն տանելու։ Նա հաղորդեց Սուրբ խորհուրդներով* և
ողջ կայացորի օրհնությամբ ուղեկցվելով, գիշերը պարանով իջավ
ամրոցի պատից։ Մի քանի օր անց նա վերադարձավ ու Երմոյովից
Ռեուտի անունով գրություն բերեց։ Հիշում եմ ինչպես ամրոցում
ապաստան գտած գյուղացիները իրենց բոլոր անասունները տվեցին
ամրոցի կայացորին՝ կերակրման համար, ինչպես մեր հարուստները՝
Հախումովր, Բեդրանբեկ մեյիք-Շահնապարովր, Զոհրաբ ադա Քա-
նուսովր և ուրիշները բնդհանուր օգտագործման հանձնեցին իրենց
ունեցած հացի զգալի պաշարները, որը ի դեպ հատիկ էր, հիշում
եմ նաև ինչպես մեր հայերը գիշերները իրենց ուսերի վրա պարկե-
րով ցորենը տանում էին Ծուշիքենդ գյուղի ջրաղացը, սրանց եղ-
բայրները՝ յուզբաշի Սաֆար ու Ռոստոմ Քարխանովները արագ
աղում էին ու արագ ետ էին բերում»։

Առանց այս օգնության կայացորը երբեք չէր կարողանա դի-
մանալ վեցշաբաթյա պաշարմանը։ Աբբաս-Միրզան բազմիցս փոր-
ձերը ջախջախվում էին՝ հանդիպելով հայերի հերոսական դիմադր-
ությանը, որոնց ղեկավարում էին Քարխանով եղբայրները։ Մին-
չև իսկ հերոսներ էին նրանց կանայք, և նրանցից մեկին՝ Պաթու-
հուն այն ժամանակ գիտեր ողջ Ղարաբաղը։

Մենք դիտավորյալ ավելի շատ խոսեցինք այս մանրամասների
մասին, որպեսզի ցույց տանք այն ժամանակվա հայ բնակչության
ոգին, իսկ այդ ոգու համար բնակչութունը բացարձակապես պար-
տական էր նույն մեյիք Վանու ցույց տված օրինակներին, որի սրխ-
րագործությունների ու ուսուներին նվիրված լինելու օրինակների
վրա էլ դաստիարակվում էր երիտասարդ սերունդը։ Մեյիք Վանու
անունը բավականին ժողովրդական էր, և դժվար էր կանխատեսել,
որ այդ մարդու, որի կյանքի պատմությունը երկրամասում ուներ
հսկայական դաստիարակչական նշանակութուն, որ նրա գլխին կա-
րող էր կուտակվել սե ամպ և այն ճայթեց անսպասելի հարվածով։

* Կամ՝ ս. նշխարներով։

Իսկ ամպրոպը մոտենում էր։

Ծուշեցիների համառ պաշտպանութունից գրգռված Աբբաս-
Միրզան հրամայեց իմանալ ովքեր են դարաբաղցի հայերի մեջ ա-
մենաազդեցիկ մարդիկ։ Նրան տվեցին արքեպիսկոպոս Սարգիս
Ջալալյանցի՝ Ադվանից վերջին կաթողիկոսի, Հետո Տաթևի վանա-
հոր, արքեպիսկոպոս Մարտիրոսի ու երկու մեյիքների՝ Ջրաբերդի
մեյիք Վանի Աթաբեկովի ու Իգիրմիդորդ մահալի կառավարիչ
Հովսեփ Բեգյարովի անունները։ Սրանցից արքեպիսկոպոս Մարտի-
րոսը պարսիկների կողմից արդեն բռնվել և ուղարկվել էր Քավրիզ
ու պահվում էր հսկողության տակ։ Մնացածների հետևից ուղարկ-
ված էր պարսիկների հեծյալների մի խումբ։ Նրանց գտան ու քանի
որ դիմադրելը անիմաստ էր, նրանք երեքն էլ պարսկական հեծյալ
պահակախմբի հսկողության տակ ուղևորվեցին պարսկական զորա-
կայան՝ կենդանի վերադառնալու հույս չունենալով։

Ճանապարհին մեյիք Վանին երկար մտածում էր իր վիճակի
վրա։ Քավրիզ տարված ու մահվան դատապարտված արքեպիսկո-
պոսի օրինակը նրան համոզում էր, որ տվյալ դեպքում պետք է մի
այլ ձև րնտրել, նա նախօրոք որոշեց, թե ինչպես է իրեն պահելու և
ինչ է ասելու Աբբաս-Միրզայի առջև։ Պարսկական ճամբար գալու
պես Վանուն ներկայացրին գահաժառանգին։ Բոլորը գիտեին, որ
մեյիք Վանու ճակատագիրը վճռված էր նախօրոք, և որ նա հին մեղ-
քերը կհատուցի իր գլխով։ Եվ իսկապես, Աբբաս-Միրզան դիմա-
վորեց նրան հարցով։

—Հիշում ես, մեյիք որ դու երեք անգամ իմ ձեռքից խլեցիր
ավարը, դու փրկեցիր կարյազինին, կոտլարեսկուն, Իլյաչենկո-
լին։

Վանին կանխատեսել էր այս մեղադրանքներն ու հանգիստ նա-
լելով գաղաղամ գահաժառանգի աչքերի մեջ, հանգիստ պատաս-
խանեց պարսկական առածի խոսքերով։

—Ձի լինում ծառա առանց մեղքի, շի լինում աղա առանց գր-
թության։

Պատասխանը դուր եկավ։

—Լավ, —ասաց գահաժառանգը, — էլ ինչով քեզ վարձատրեցին
ուսուները։

Վանին ցույց է տալիս իր ուսադիրներն ու երկու մեղալները:

Միայն ալդքանը, ծիծաղում է գաճաժառանգը, ու հրամայում է նրանից պիկել մեղալները ու դրանք կախել իր որսի շան վզից:

Մեր շահը, - ավելացրեց նա ազդու, - քեզ խան կդարձնեն ու կտար մի ամբողջ մարզի կառավարում:

Կեցցե գահի ժառանգորդը, - գոչեց Վանին, - իմ հայրը ծառայել է Ղարաբաղի խանին: Ռուսները գրավեցին Ղարաբաղը, և ես սկսեցի ծառայել Ռուսներին: Եթե Ղարաբաղը դառնա ըստ մարզը, ես կծառայեմ քեզ. ծառան ենթարկվում է իր տիրոջը:

Ղարաբաղը իմն է, - ասաց գաճաժառանգը, - իմ գորքերը տրորում են նրա հողը, իսկ խեղճ ռուսները չեն համարձակվում նույն-իսկ քթերը դուրս հանել իրենց բերդից:

Վանին իսկույն օգտվեց խոսքի ալս շրջադարձից:

Եթե Ղարաբաղը ընն է, - պատասխանեց նա հարգալից խոնարհելով գլուխը, - հպա ինչու պարսիկները կոտորում են ըստ հպատակներին: Ալդպես անում են միայն օտար ու թշնամու երկրում: Ցարը երբեք իր հպատակներին չի ոչնչացնում, ալլ ընդհակառակը, ձգտում է բազմացնել նրանց թիվը: Որքան շատ են հպատակները, այնքան հզոր ու փառավոր է թագավորը թագավորությունը:

Աբբաս-Միրզան ոչինչ չպատասխանեց: Նա արձակեց Վանուն, բայց հրամայեց նշանակել լրտեսներ, որոնք պիտի հսկեին նրա ամեն մի քայլին:

Վանին ալդ նկատեց ու չհասպոհեց օգտվելու ալդ հանգամանքից:

Դուրս գալով գաճաժառանգի մոտից, ուղիղ գնաց բանտարկյալ հայերի մոտ, որոնք գտնվում էին պարսկական գորակայանում, և ասաց նրանց.

«Մի վախեցեք, գաճաժառանգը ասաց, որ Ղարաբաղը իրենն է, ու շուտով Ձեզ ազատություն կպարգևեն: Հիմա ոչ ոք Ձեզ չի համարձակվի դիպչել»:

Այս խոսքերը իսկույն հաղորդվում է Աբբաս-Միրզային, սակայն գալույթի փոխարեն, որին սպասում էին ամենքը, թագաժառանգը պահանջեց, որ իր մոտ կանչեն Վանուն, հագցնում է նրան

պատվավոր խայաթ և ինքն էլ թանկարժեք թուրք կապում է Վանու գոտուն, ըստ երևույթին, ցանկանալով ոչ թե վախով, ալլ փաղաքշանքով իրեն մոտեցնել խելացի ու ազդեցիկ հային:

Այն ժամանակ էլ հետևում է հրաման, որ ոչ ոք չդիպչի հայերին, և իսկպպես կոտորածին վերջ տրվեց, քանի որ թագաժառանգը հայտարարել էր, թե այսուհետև հայերի գլխի համար ոչ թե թուժանով կվճարի, ալլ նրանց գլխով, ովքեր կբերեն հայերի գլուխներ:

Ալդ ժամանակներին է վերաբերվում Աբբաս-Միրզայի փորձը իր կողմը թեքել Ծուլչին պաշտպանող հայերին, ու դրանով թուլացնել կայսրորդ և անկարելի դարձնել հետագա պաշտպանությունը:

Ալդ նպատակի համար Աբբաս-Միրզան հրամայեց ամբողջ պատերին մոտեցնել մի քանի հարյուր հայ ընտանիքների, արքեպիսկոպոս Սարգսի հետ միասին և պարսիկները հայերին կոտորելու սպանալիքով ստիպեցին, որ արքեպիսկոպոսը հորդորի հայերին՝ հանձնելու ամբողջ, թեկուզ ալսքան մարդկանց կոտորածը դադարեցնելու համար: Բայց հայերը պարիսպների վրայից գոռում էին, որ նրանք չեն գավաճանի ռուսներին, իրենք հորդորում էին իրենց եզրայրներին, որ ենթարկվեն իրենց սպասվող դառը ճակատագրին, քանի որ ավելի բավ է կոտորվեն մի քանի հարյուր մարդ, քան թե ողջ ազգը ընկնի դոլբաշի ծանր լծի տակ: Նշանակալից է, որ ալս բանակցություններում չէին մասնակցում ոչ Վանին, և ոչ էլ Մելիք-Բեգլարովը և Աբբաս-Միրզան նրանց ալդ չէր հարկադրում: Այսպիսով, փորձը հաջողություն չունեցավ, թե ինչով կվերջանա ալդ անհաջողությունը մեր գերիների համար, դժվար է ասել, բայց մի քանի օր անց պարսկական բանակատեղը համակվեց անսովոր իրարանցումով: Լուր ստացվեց, որ պարսկական զորքերը Շամխորի մատուցներում ցատկաբար են, և որ Մաղաթովը վերցրել է Երիզավետապոլսը: Օգտվելով ալս իրարանցումից և Վանին, և Սարգիսը և Մելիք-Բեգլարովը գիշերը փախան ճամբարից: Նրանց սրունելու ժամանակ չկար և պարսիկները թողնելով Շուշու պաշարումը, շտապ շարժվեցին դեպի Երիզավետապոլս: Այնտեղ ինչպես հայտնի է 1826 թվի սեպտեմբերի 13-ին տեղի ունեցավ Երիզավետապոլսյան հայտնի ճակատամարտը և Աբբաս-Միրզան գլխովին ցատկաբար փախավ Արաբքի ալս ամիր: Պատկերիչ պատրաստվում էր հե-

տապնդել հակառակորդին, բայց գորքերը շունեին պարեն և այն շրջակայքում գտնել հնարավոր չէր: Այդ պահին Պասկեիչը հիշում է Վանուն և սեպտեմբերի 18-ին գրում է նրան այս հանձնարարականը:

«Պարոն պողպորու շիկ մեյիք-Վանուն, ուսական անհազթ գորքերը մոտ ժամանակներս դուրս քշեցին ուխտադրու ժ Արբաս-Միր-գալի առաջնորդությամբ յկտիարար ներխուժած պարսիկներին, ապահովեցին ոչ միայն խողաղ բնակչության ունեցվածքը, այլև փրկեցին նրանց կյանքը: Հայերի անասան հավատարմությունն ու ջանասիրությունը արդեն հայտնի է թագավոր-կայսերը: Իսկ ես նախապես լավ պիտեանայով Չեր փութաջանության մասին ու ծառայությանը մշտական պատրաստակամ լինելու գանկությունը, սույն Մանաս-բեկ, մեյիք Բեգլարովի միջոցով ուղարկում եմ 800 ուլբի արծաթով ու Չերդ ազնվությանը հանձնարարում եմ, Չեղ ենթակա հայերից ու թաթարներից գորքի կերարածնի համար գնել կոթերավոր անասուններ: Կատարելով այս, Գուք ձեռք կրերեք հրամանատարության նոր երախտագիտությանը արժանանալու իրավունքը»:

Վանին հաջողությամբ ու արագ կատարեց այս հանձնարարությունը, բայց շնորհակալություն ստանալը մնում էր ւապագային, իսկ հիմա նրա գլխին անսպասելի ճայթեց ամպրոպը:

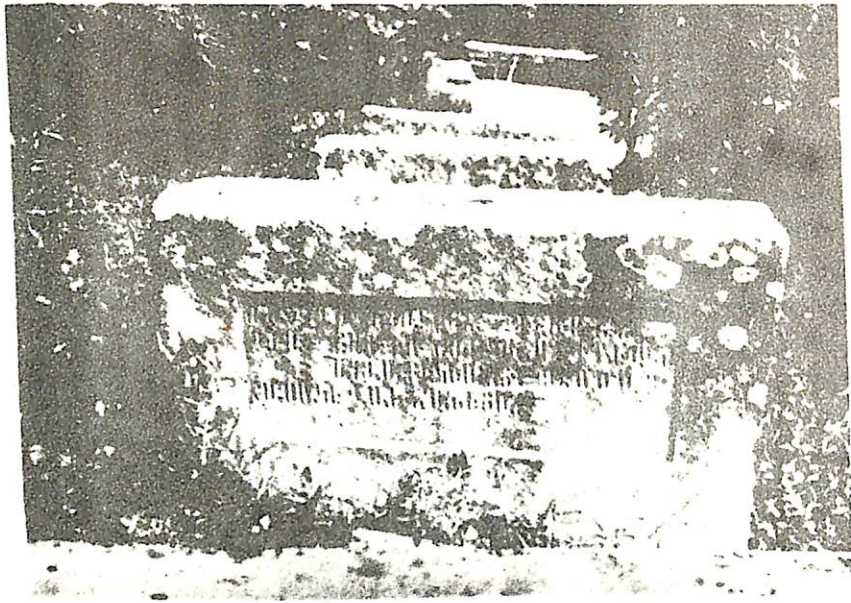
Անբարեհաճ մարդկանց կողմից մեյիք Վանու, և արքեպիսկոպոս Սարգսի պարսկական զորակայանում գերի լինելը ներկայացված էր խեղաթյուրված կերպով, որպես բացարձակ դավաճանություն, և քանի որ ժամանակները խառն էին, քննելու ժամանակ չկար՝ ուստի Վանին առանց դատի ու քննության վարչական կարգով արսորվեց Բաքու, իսկ արքեպիսկոպոս Սարգիսը հսկողության տակ բերվեց թիֆլիս ու ենթարկվեց ինչպես քաղաքացիական, այնպես էլ հոգևոր դատի, որը նախապես պետք է հաներ նրանից արքեպիսկոպոսական կոչումը: Բայց ամենախիստ ու մանրագնին քննությունը պարզեց այն գաղբելի գրպարությունը, որը վերադրվել էր նրանց, երկուսն էլ կատարելապես արդարացվեցին, Վանին վերադարձվեց Բաքվից և Պասկեիչի կողմից արժանազամ ջերմ բնդունելության, իսկ արքեպիսկոպոս Սարգսին վերադարձրին իր թեմը՝ Ղարաբաղը, իսկ երբ մի առ ժամանակ անց Երևանի ու Նա-

խիջեանի խանությունները միացվեցին Ռուսաստանին, այս նոր ուրնդարձակ թեմի թեմակալ նշանակվեց Սարգիսը՝ միտրոպոլիտի կոչումով, իսկ նրա տեղը նշանակվեց նրա հարազատ ազգականը՝ միտրոպոլիտ Բաղդասարը: Այսպես գրվեցին սև ամպերը և Վանին, և Սարգիսը սկսեցին ժողովրդի մեջ ավելի մեծ հարգանք վայելել, քան առաջ:

Ժողովրդի հիշողության մեջ մինչև օրս ապրում է ավանդությունը այն մասին, թե ինչպես Վորոնցովը երբ նշանակվեց Կովկասի փոխարքա, 1849 թվականին առաջին անգամ այցելելով Շուշի իր մոտ կանչեց Վանուն, որին նա ճանաչում էր անձամբ դեռ Յիգիանովի ժամանակներից, ու նրա հետ վարվեց ինչպես հին գինակցի հետ, շատ մտերիմ ձևով: Վանին ներկայացրեց նրան իր որդիներին մեկին՝ Միրայելին ու եղբոր, արդեն վախճանված Հակոբի թոռներից՝ Ներսեսին ու Մովսեսին: Վորոնցովը ինքը վկա էր եղել Կարլազիսի ու Կոստյարեակու սխրանքներին, գիտեր Աթաբեկովների ողջ բնտանիքը, խորը վշտակցություն հայտնելով Հակոբի¹⁰ վաղածամ մահվան համար, երեսներին սիրեց ու փաղաքշեց, ապա առատաձեռն նվերներ տվեց, իսկ երեք տարի անց, երբ երեսներին բերին թիֆլիս՝ մի որեք ուսումնական հիմնարկում տեղավորելու, Վորոնցովը հրամայեց նրանց բնդունել թիֆլիսի գիմնազիալի ազնվականների գիշերօթիկը, որտեղ նրանք գաստիարակվում էին փոխարքայի գումարների հաշվին:

Վանին ապրել է մինչև խոր ծերություն, մահացել է 1854 թրվականին 75 տարեկան հասակում, իր Կուսապատ կայվածքում:¹¹

Այսպես, թատերաբեմից հեռացան Ղարաբաղում ուսական տիրապետության հաստատման առաջին քաջամարտիկները, սակայն Աթաբեկով եղբայրների ծառայությունների մասին հիշատակը երկար ժամանակ ապրում էր ժողովրդի մեջ, և նրանց մասին նորից հիշեցին արդեն 1880 թվին հետեյայ առիթով, նրանց հաջորդներից մեկը,՝ Երևանի օկրուգային դատարանի անդամ, Ներսես Ասյանի Աթաբեկովը՝ Հակոբ-յուզբաշու թոռը, գիմել էր մեծ իշխանին՝ փոխարքային իրենից ու բնտանիքի մյուս անդամներից պետական գանձարանի օգտին բռնազրավված, դեռ խանի կառավարման ժամանակից ունեցած՝ 7 գյուղերի փոխարեն իրեն պետական հողերից

Նկ. Մելիք Վանու տապանաքարը Կուսապատ գյուղի գերեզմանոցում:

բաժին տալու մասին: Այս խնդիրը քննվեց ու օրինական ճանաչվեց, և ահա թե ինչ գրեց Մեծ իշխան-փոխարքան Պետերբուրգի Կովկասյան գործերի կոմիտեի նախագահին 1880 թվականի դեկտեմբերի 19-ին:

«Ներսես Աթաբեկովը Հանդիսանում է մեր կառավարությանը մեծ ծառայություններ մատուցած բնտանիքի ներկայացուցիչներից մեկը՝ նրա պայր՝ Հակոբ-յուզբաշին, ու այս վերջինիս եղբայր Վանին, լինելով տեղական ժողովուրդներից առաջին կամավորները, որոնք անձավք մասնակցում էին 1805-1812 թվականներին Պարսկաստանի սահմանակից մահմեդական երկրամասերը թուսաստանին միացնելու պարսիկների դեմ մղված կռիվներին, նրանք անվճար պարենով մատակարարում էին Կարյագինի ու Կոռլյարեւսի ու գորայի մերձքերին, որոնք պարսկական թագաժառանգ Աբբաս-Միրզայի հրո-

սակների միջով իրենց ճանապարհն էին բացում, և Հետո, երբ նրանք պետք է անցնեին գծվարանցելի լեռներով, որպեսզի միանային Յիգիանովի գորայի մերձքին, նրանք Կարյագինի միակ ուղեկցողներն էին և ճշտորեն կատարում էին նրա հանձնարարությունները:

Համաձայն Բարձրագույնի 1846 թվականի դեկտեմբերի 6-ին տված շնորհագրին Աթաբեկովներն իսկապես Ղարաբաղի նախկին մարզի Ջրաբերդի մահալում տիրում էին 7 հայկական գյուղերի, որոնք տարբեր ժամանակներում, տարբեր հիմքերով նրանցից վերցված ու միացված է եղել պետական գանձարանի հողերին:

Աթաբեկովների վերջին կալվածքը՝ Կուսապատ գյուղը իր վարելահողերով, անտառներով, խոտհարքներով ու արտավայրերով մոտավորապես 10,000 դեսյատին՝ 1866 թվի դեկտեմբերի 6-ին Բարձրագույնի կարգադրությամբ վերցված է պետական գանձարանի տնօրինության տակ, իսկ Աթաբեկովների ողջ բնտանիքին նրշանակված է 1368 ռուբլի թոշակ: Կուսապատ պետականացնելու հիմքերից մեկը եղել է գյուղացիների կողմից արված բողոքները: Մինչդեռ հետագա քննությունները ցույց տվեցին, որ գյուղացիների բողոքը՝ Աթաբեկովների կողմից գանձվող հողային հարկերի մասին՝ անհիմն էին:

Նկատի ունենալով վերոհիշյալը և հաշվի առնելով Ներսես Աթաբեկովի անձնական 25-ամյա օգտակար, գերազանց ու ցանկալի ծառայությունները Անդրկովկասի ուսումնական, վարչական ու դատական գերատեսչություններում, ես խնդրում եմ միջնորդել ամենաբարեգութ թագավոր-Կայսերը՝ թույլատրելու վարձահատույց լինել՝ Երեւանի օկրուգային դատարանի անդամ Աթաբեկովին, տալով նրան ու իր ժառանգներին որպես առհավետ սեփականություն Երեւանի գավառի Նասիրարաղ¹² կոչվող ջրովի հողերը՝ 532 դեսյատին ու 1740 քառ. սաժեն, որը անմիջելի կերպով պետական գանձարանին է պատկանում, դադարեցնելով ներկայումս Աթաբեկովների Կուսապատ կալվածքի համար արվող թոշակի վճարումը:

Թագավոր-Կայսրը բարեհաճեց հաստատելու ներկայացված միջնորդագրիրը, և այդպիսով, ի դեմս Ներսես Ասյանի Աթաբեկովի մի անգամ ևս հարգվեց մելիք-Վանու ու Հակոբ-յուզբաշի եղ-

բայրների փառավոր հիշատակը:

Մեզ մնում է ասել, որ այս բնտանիքի ժառանգներից գոյութուն ունենեալ և այժմ: Մեյիք-Վանու մահից հետո, որր ամուսնացած էր հայ քահանայի աղջկա՝ Վարդուհու հետ, մնացին զավակներ. Հովսեփը, Սարգիսը, Աթաբեկը ու Մեյիք-բեկը: Վերջինս մեռավ անզավակ:

Աթաբեկը (Աթամը) երեսա հասակից ուղարկվեց կաղետական կորպուս և ազնվական գնդից բաց թողնվեց սպայի կոչումով: Նա մասնակցեց Ղրիմի պատերազմին, 11 ամիս նա անընդհատ եղավ Սեաստոպոլում և մասնակցեց նրա պաշտպանութանն ու մեռավ գնդապետի աստիճանով: Այս Ադամի որդի՝ Անդրանիկ (Անդրեյ) Ադամի Աթաբեկովը 1870 թվին Ալեքսանդրյան երրորդ զինվորական ուսումնարանից բաց թողնվեց հրետանու պողպորտ շիկի աստիճանով. հետո նա առաջին կարգով ավարտել է Միխայիլովյան հրետանային ակադեմիան, որից հետո ստանձնեց գլխավոր իսկան հեծյալ-հրետանային բրիգադայի շորրորդ մարտկոցի հրամանատար թյունը, հետո եղել է Օդեսայի զինվորական օկրուգի հրետանային պոլիգոնի պետ, իսկ հիմա նա ունի գեներալ-մայորի աստիճան և Մոսկվայում գրադեցնում է առաջին գրեմադերյան հրետանային բրիգադայի հրամանատարի պաշտոնը:

Հովսեփ և Սարգիս բեկերի ժառանգները մինչև հիմա էլ ապրում են գուսապատում, ունեն ոչ մեծ հողամասեր և օգտվում են պետական գանձարանին հանձնված գյուղի փոխարեն ստացած կենսաթոշակից: Հովսեփից հետո մնացել են երկու որդիները՝ Հարություն ու Իսախան բեկերը, իսկ Սարգսից՝ հետո՝ Նիկոլայը, Ալեքսանդրը ու Ջումշուկը:

Ինչ վերաբերվում է Հակոբ-բեկին, նա ամուսնացել էր Սարումովների բնտանիքից՝ Սաչենի մահայի Սելգի-Շենցի Ջավահիրի հետ, նա ունեցավ երեք որդիներ՝ Ասյան, Ջալալ և Հարություն բեկերը, վերջին երկուսը մեռան անզավակ, Ասյանը ունեցավ երեք որդի, գրանցից մեկը՝ Նիկոլայը, մեռավ պետական խորհրդատուի աստիճանով, գրադեցնելով Ելիզավետպոլի օկրուգային գաղտարանի հատուկ գործերի քննիչի պաշտոնը, նրանից հետո մնացին երկու որդիները՝ Լեոնն ու Միքայելը: Ասյանի միջնեկ որդին՝ Մովսեսը նույնպես պետական խորհրդատու է ու ներկայումս նա բժիշկ է

Շուշիում, ունի Ասյան, Ալեքսանդր և Աբրահամ որդիներ: Վերջապես ավագ որդին Ներսեսը, Երեանի դատարանի նախկին անդամ, մինչև հիմա ապրում է Թիֆլիսում, ունի բազմանդամ բնտանիք: Նրա որդիներից մեկը՝ Հովսեփը գյուղատնտես է, դասընթացն ավարտել է Հոհենհայմում, համարվում է պահեստի պրապորշչիկ, երկրորդը՝ Տիգրանը և երրորդը՝ Միքայելը, երգվյալ հավատարմատարների օգնականներ են, մեկը Քաջվում, մյուսը՝ Թիֆլիսում, չորրորդ որդին՝ Գավիթը, ուսանում է Մոսկվայի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում, իսկ հինգերորդը՝ Ասյանը ուսանում է Ս.Պետերբուրգի լեոնային ինստիտուտի հինգերորդ կուրսում, նրա միակ դուստրը՝ Մարիամը ամուսնացած է երգվյալ հավատարմատար Հարությունովի հետ, որը նախկինում գրադեցնում էր Թիֆլիսի գանձարանի պետական գույքի վարչության լիազորի պաշտոնը:

Ահա և ժամանակին հայտնի Վանի ու Հակոբ Աթաբեկով եղբայրների բոլոր հետնորդները: Նրանց հիշատակը խորին ակնածանքով է հարգվում ռուսների կողմից, որոնք գիտեն գնահատել հեռավոր կովկասում ռուսական գործերին ցույց տված ծառայութունները և տեղական ողջ բնակչության մեջ պահպանելով նույն հավատարմութունն ու նվիրվածութունը, որով հայտնի էին իրենց նախնիները, Պարսկաստանի դեմ մղված մեր կռիվների այն ծանր դարաշրջանում:

Կուսապատը՝ նրանց հայրենի գյուղը, հիմա այն գյուղը չէ, որը կար Վանու ու Հակոբի օրոք, այն մեծացել ու արածվել է ամեն կողմի վրա ու հիմա կազմում է հինգ առանձին գյուղեր, որոնք ամփոփում են իրենց մեջ մինչև 500 ծուխ: Հին գերեզմանոցը, որում հանգչում են Վանու և Հակոբի ոսկորները, պահպանվել է մինչև մեր օրերը: Թող անհետանան նրանց տապանաքարերը, բայց նրանց մասին հիշողութունը ժողովրդի մեջ երբեք չի կորչի: Հայերի մեջ ընդհանրապես, իսկ ջրաբերողիների մեջ հատկապես, որոնք պահպանել են հին Ղարաբաղի մարտական ողին, մինչև այժմ գոյութուն ունի մի հին, շատ գեղեցիկ սովորութուն, այնտեղ ոչ միայն պաշտոնական, այլև բնտանեկան ու անային տոնախմբութունների ժամանակ առաջին թասը բարձրացնում են թագավորի ողջության կենացը «էս թասը թագավորի կենացը»՝ դրա հետ ասում են հայերը:

Ջրաբերդեցիների մոտ առաջ երկար ժամանակ միացվում էր, իսկ որոշ բնաանիքներում դեռ այսօր էլ միացվում է մի այլ կենսազ՝ մեյիք Վանու ու յուզբաշի Հակոբ Աթաբեկովների կենսազը: Նրանց կյանքի օրինակով դաստիարակվել են բազմաթիվ հայ սերունդներ, և նրանց մասին եղած հիշողություններին ժողովրդի կողմից միացվում է Ղարաբաղի պատմության փառապանծ ու յուսավոր էջերի մասին եղած հիշատակը:

ՄԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԹԱՐԳՄԱՆՁԻ

1. Կուրակ-չալ - Քուր գետը:
2. Ելիզավետպոլ - Գանձակ, այժմ Կիրովաբադ:
3. Գիծ-ուսական գործերի մշտական կալան սահմանի մոտ:
4. Դաշ-Այթի - Քարագյուղ:
5. Թալաղ-պարսկ. բառացի՝ ապահարզան, հրաժարվել իրավունքներից հօգուտ այլ անձի:
6. Ինֆանտերիալի գեներալ - Հետեակի գեներալ:
7. Հանատին - Ասկարան գետի վտակը:
8. Երմոլով Ալեքսեյ Պետրովիչ (1772-1861), Վրաստանի գլխ. հրամանատար և Կովկասյան առանձին կորպուսի հրամանատար, Սուլփորովի և Կուլտուզովի գինակից:
9. Այս Դալի-Ղազարը հերոսաբար կռվել է նաև Ղարաբաղում:
10. Հակոբ-Վանու կրտսեր եղբայրը, մահացել է 1844 թվին:
11. Վանին մահացել է 88 տարեկան հասակում, այս հաստատվում է Կուսապատում գյուղի գերեզմանոցում մինչև օրս պահպանվող նրա տապանաքարի արձանագրությամբ:
12. Նասիրաբադ-էջմիածնից ոչ հեռու գտնվող ներկայիս Ներսեսապատ գյուղն է:

Պատվեր 295 ՎՊ 03063 Տպարանակ 1000

Երևանի պետական համալսարանի «Թումայր»

տպագրական արտադրամաս.

Երևան, Մոսովյան փող. N1

ԳԻՆԸ՝ 25 ԿՈՊ.